

İslami İlimler Dergisi
The Journal of Islamic Sciences
مجلة العلوم الإسلامية

Seyyid Muhammed Lübbî Efendi ve Tuhfetü'l-Fethiyye Adlı Fetih Sûresi Tefsiri: İnceleme ve Metin

Süleyman Gür

<https://orcid.org/0000-0002-7515-136X>

Doç. Dr., Trabzon Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Temel İslam Bilimler Bölümü, Tefsir Anabilim Dalı, Trabzon, Türkiye

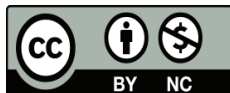
<https://ror.org/04mmwq306>

suleymangur@trabzon.edu.tr

Atıf Bilgisi:	Gür, Süleyman. "Seyyid Muhammed Lübbî Efendi Ve Fetih Sûresi Tefsiri: Tuhfetü'l-Fethiyye". <i>İslami İlimler Dergisi</i> 41 (Kasım 2025), 85-114. https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1701105 .
Makale Türü:	Araştırma Makalesi
Etik Beyan:	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Etik Kurul İzni:	Araştırma için herhangi bir etik onay veya bilgilendirilmiş onam gerekmemektedir.
Geliş Tarihi:	16 Mayıs 2025
Kabul Tarihi:	11 Temmuz 2025
Yayın Tarihi:	30 Kasım 2025
Hakem Sayısı:	Bir İç Hakem – En Az İki Dış Hakem
Değerlendirme:	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması:	Yapıldı - intihal.net
Çıkar Çatışması:	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman:	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Etik Bildirim:	dergiislamiilimler@gmail.com
Lisans:	CC BY-NC 4.0

Öz: Seyyid Muhammed Lübbî Efendi, 18. yüzyılda yaşamış, Osmanlı sarayında kütüphane müdürü olarak görev yapmış, İslâmî ilimler alanında eş-Şifâ, Meşâriku'l-Envâr, Vikâyetü'r-Rivâye, el-Müstetraf ve et-Tarîkatü'l-Muhammediyye gibi bazı önemli eserleri Türkçe'ye tercüme etmiş, tefsir ve hurûf ilmi gibi alanlarda risâleler telif etmiştir. Telif ettiği eserlerden biri *Tuhfetü'l-Fethiyye* ismini taşıyan müstakil Fetih sûresi tefsiridir. On dört varaklık risâle tarzındaki bu tefsir günümüzde yalnızca Numanzâdeler Aile Kütüphanesi'nde bulunmaktadır ve başka bir kütüphanede şu ana kadar hiçbir nüshası tespit edilememiştir. İlmî üretkenliği ile dikkat çeken Lübbî Efendi'nin hayatı, eserleri ve ilmî faaliyetlerine dair bugüne kadar herhangi bir akademik çalışma yapılmamıştır. Sadece bazı kaynaklarda eserlerinin bir kısmına ismen yer verilmiş bir kısma ise hiç temas edilmemiştir. Telif ve tercüme alanında yapmış olduğu çalışmalar ve saray bürokrasisinde üstlenmiş olduğu görevler dikkate alındığında bu zât ve eserleri hakkında akademik bir çalışma yapılmasının gerekli olduğu kanaatine varılmıştır. Ayrıca hiçbir resmi kütüphanede bulunmayıp sadece taşrada yaşayan bir ulema ailesinin özel kütüphanesinde bulunan Fetih sûresi tefsirinin de ilim camiasının istifadesine sunulmasının yararlı olacağı düşünülmüştür. Bu amaçla burada Seyyid Muhammed Lübbî Efendi'nin hayatı, eserleri, ilmî kişiliği ve *Tuhfetü'l-Fethiyye* isimli risâlesi bir makale çerçevesinde ele alınarak kısaca tahlil edilecek ve risâlenin metni makalenin sonunda yayımlanacaktır. Böylece Osmanlı tefsir mirasının bugüne kadar gölgede kalmış bir eseri daha gün yüzüne çıkartılıp ilim alemine kazandırılmış ve Osmanlı döneminde yazılmış olan müstakil Fetih sûresi tefsirleri literatürüne bir yenisi daha ilave edilmiş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Osmanlı, Fetih Sûresi, Lübbî, Tuhfetü'l-Fethiyye, Numanzâdeler

Sayyid Muḥammad Lubbī Efendi And His Tafsīr Of Sūrat Al-Faṭḥ Titled Tuḥfat Al-Faṭḥiyya: Analysis and Edition of the Text

Süleyman Gür

<https://orcid.org/0000-0002-7515-136X>

Assoc. Prof., Trabzon University, Faculty of Theology,

Department of Tarsir, Trabzon, Türkiye

<https://ror.org/04mmwq306>

suleymangur@trabzon.edu.tr

Citation:	Gür, Süleyman. "Sayyid Muḥammad Lubbī Efendi And His Tafsīr Of Sūrat Al-Faṭḥ Titled Tuḥfat Al-Faṭḥiyya: Analysis and Edition of the Text". <i>İslami İlimler Dergisi</i> 41 (November 2025), 85-114. https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1701105 .
Article Type:	Research Article
Ethical Statement:	It is declared that scientific, ethical principles have been followed while carrying out and writing this study, and that all the sources used have been properly cited.
Ethics committee approval:	The research does not need any ethical approvals or informed consent
Date of submission:	16 May 2025
Date of acceptance:	11 July 2025
Date of publication:	30 November 2025
Reviewers:	One Internal & At Least Two External Reviewers
Review:	Double-blind
Plagiarism checks:	Yes - intihal.net
Conflicts of Interest:	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
Grant Support:	No funds, grants, or other support was received.
Complaints:	dergiislamiilimler@gmail.com
License:	CC BY-NC 4.0

Abstract: Sayyid Muḥammad Lubbī Efendi was an eighteenth century scholar who served as the director of the library at the Ottoman palace. By order of Dārüssaāde Agha, Beşir Agha, he authored his own works and also translated important texts, such as *Shifā-i Sherif*, *Mashārik-ı Sherif*, *Vikāye* and *Mustetraf*, which are accepted as sources in Islamic sciences, into Turkish. One of his works is a standalone tafsīr of the Sūrat al-Faṭḥ, titled *Tuḥfet al-Faṭḥiyya*. This tafsīr, a fourteen-leaf treatise, is only found in the Numanzādes Family Library. To date, no study has been conducted on the life and works of Lubbī Efendi. While some of his works are mentioned by name in some sources, others are not discussed at all. Considering his works of authorship and translation, as well as the position he held in the palace, it has been concluded that an academic study on this scholar and his works is warranted. In addition, is valuable to present the tafsīr of Sūrat al-Faṭḥ, to the scholarly community, as the manuscript is housed not in an official library, but solely in the private collection of a rural ulema family. This article, therefore, analyzes the life and works of Sayyid Muḥammad Lubbī Efendi and his treatise, *Tuḥfet al-Faṭḥiyya*, and provides an edited version of the text. In this way, a lost links in the Ottoman tafsīr heritage will be brought to light, and a new work will be added to the literature of independent commentaries on *Sūrat al-Faṭḥ* written during the Ottoman period.

Keywords: Tafsīr, Ottoman, Sūrat al-Faṭḥ, Lubbī, Tuḥfat al-Faṭḥiyya, Numanzādes

Giriş

Kur’ân-ı Kerîm nazil olmaya başladığı andan itibaren onu anlama çabalarının bir neticesi olarak tefsir ilmi ortaya çıkmış ve zamanla bu faaliyetlerin artarak devam etmesi üzerine büyük bir tefsir literatürü oluşmuştur. Bu literatüre bakıldığında Kur’ân’ın tamamını tefsir eden çalışmaların önemli bir yekûn tuttuğu ve çeşitli nedenlerden dolayı tamamlanamayıp eksik kalan tefsirlerin de olduğu görülmektedir. Bununla birlikte özellikle ilerleyen asırlarda müstakil telifler yerine daha önce yazılan eserlerin tamamı ya da bir bölümü üzerine şerh, hâşiye, ta’lîk ve tercüme çalışmalarının yapıldığı da malumdur. Yine bu tür çalışmaların yapıldığı dönemlerde tam tefsir yazmak yerine Kur’ân’ın belli sûrelerini ya da âyetlerini ele alan ve sûre tefsiri veya âyet tefsiri diye tabir edilen müstakil eserlerin yazıldığı da bilinmektedir. Bu çalışmaların Osmanlı döneminde ve Osmanlı topraklarında da oldukça yoğun olduğu göze çarpmaktadır. Bu bağlamda genellikle Fâtîha, İhlâs, Yâsîn, Mülk, Nebe’ gibi sûrelerin müstakil tefsirleri yapılmıştır.^[1]

Müstakil tefsiri yapılan sûrelerden biri de Fetih sûresidir. Nitekim bir fütuhât devleti olan Osmanlı devletinde Fetih sûresi tefsiri yazmak bir gelenek haline gelmiştir. Osmanlı uleması elde edilen zaferleri anlatmak ve cihada giden devlet adamları ile mücahitleri teşvik etmek için müstakil Fetih sûresi tefsirleri yazmışlardır.^[2] Bir kısmı hakkında akademik çalışmalar da yapılan^[3] bu sûre tefsirlerinin tespit edilebilenlerinin birkaçı şunlardır: Allâmek Muhammed b. Mûsâ el-Bosnevî (öl. 1046/1636-1637), *Tefsîru sûreti’l-Feth*; Abdullah b. Mehmed Salih b. İsmail el-Eyyübî (öl. 1252/1836), *Tefsîru sûreti’l-Feth*; İsa b. Ahmed el-Hoşnavî (öl. 1200/1786), *Tefsîru sûreti’l-Feth*; Yusuf b. Muhammed Şahi b. Muhammed Can el-Karabağî (öl. 1035/1625), *Risâle fî tefsîri sûreti’l-Feth*; Şemseddin Muhammed b. Hamza el-Fenarî (Molla Fenarî) (öl. 834/1431), *Tefsîru sûreteyi’l-Kadr ve’l-Feth*; Mehmed Emin b. Sadreddin eş-Şirvanî (öl. 1036/1627), *Tefsîru sûreti’l-Feth*;^[4] Abdülhay b. Saçlı İbrahim el-Celvetî el-Edirnevî (öl. 1117/1705), *Fethu’l-beyân li-husûli’n-nasr ve’l-feth ve’l-emân*;^[5] Şeyh Mustafa b. Şeyh Yusuf (öl. 1203/1788/1789), *Tefsîr-i Sûre-i Fetih*.^[6]

Müstakil Fetih sûresi tefsiri yazarlardan biri de Osmanlı sarayında kütüphane müdürü olarak görev yapan Seyyid Muhammed Lübbî Efendi’dir. Lübbî Efendi, Şark İslâm Klasikleri arasında yer alan eş-Şifâ, Meşâriku’l-Envâr, Vikâyetü’r-Rivâye, el-Müstetraf ve et-Tarîkatü’l-Muhammediyye

- [1] Osmanlı dönemi tefsir literatürü için bk. Muhammet Abay, “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası”, *Divân: İlmî Araştırmalar* 6/1 (1999), 249-303; Muhammet Abay, “Osmanlı Dönemi Dirayet Tefsirleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 18/9 (2011), 67-137; Ziya Demir, *XIII-XVI. Y.Y. Arası Osmanlı Müfessirleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006), 79-506; İshak Doğan, *Osmanlı Müfessirleri* (İstanbul: İz Yayıncılık 2011), 31-230; M. Suat Mertoğlu, “Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Kur’an ve Tefsir Literatürüne Toplu Bir Bakış -Birincil Eserler ve Onlara Dair İncelemeler-”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 18/9 (2011), 9-66; Şükrü Maden, “Osmanlılarda el-Keşşâf ve Envâr-ı Tenzîl Hâşiyeleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 18/9 (2011), 241-273; Abdülhamit Bırışık, “Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler”, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur’an Tefsirine Hizmetleri -Tebliğler ve Müzakereler- Tartışmalı İlmî Toplantı 21-22 Ekim 2011* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 199-240; Murat Kaya, *Tanzimat Sonrasındaki Tefsir Faaliyetleri, Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur’an Tefsirine Hizmetleri -Tebliğler ve Müzakereler- Tartışmalı İlmî Toplantı 21-22 Ekim 2011*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 301-338; Hidayet Aydar, “17. Asır Osmanlı Tefsir Hareketine Panoramik Bakış”, *Sahn-ı Semân’dan Dârülfünûn’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVII. Yüzyıl*, ed. Hidayet Aydar-Ali Fikri Yavuz (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), 59-206.
- [2] Şükrü Maden, “Osmanlı 17. Yüzyılında Süfî Müfessir Abdülhay Celvetî ve Fetih Sûresi Tefsiri”, *Sahn-ı Semân’dan Dârülfünûn’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVII. Yüzyıl*, ed. Hidayet Aydar- Ali Fikri Yavuz (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), 208.
- [3] Hüseyin Yaşar, “Beylikler Dönemi Müfessirlerinden Şihabüddin Sivasî’nin Fetih Suresi Tefsiri ve Dönemin Fetih Anlayışı”, *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu -I Aydınogulları Tarihi 04-06 Kasım 2010 (Bildiriler)*, haz. Mehmet Ersan vd. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 447-459; Enfel Doğan-Milad Salmani, “XVIII. Yüzyılda Yazılmış Olan Bir Tefsir: Şeyh Mustafa’nın Fetih Suresi Tefsiri”, *Asos Journal: The Journal of Academic Social Science* 4/24 (2016), 395-405; Maden, “Abdülhay Celvetî ve Fetih Sûresi Tefsiri”, 207-240.
- [4] Abay, “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir ile İlgili Eserler Bibliyografyası”, 249-303.
- [5] Müellifin bu Arapça sûre tefsirine ilaveten bir de Türkçe Fetih sûresi tefsiri vardır. Maden, “Abdülhay Celvetî ve Fetih Sûresi Tefsiri”, 207-240.
- [6] Doğan-Salmani, “Şeyh Mustafa’nın Fetih Suresi Tefsiri”, 395-405.

gibi mühim eserleri tercüme eden ve buna ilaveten bazı eserler de telif eden on sekizinci asrın âlimlerinden biridir. Yazma olarak günümüze ulaşan eserlerinin nüshaları genelde saray erkânı için istinsah edildiklerinden dolayı mükemmel bir hatla yazılmış, son derece müzeyyen ve oldukça iyi muhafaza edilmiştir. Ne var ki bu önemli âlim ve eserleri ile ilgili bu güne kadar herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Sadece bazı kaynaklarda eserlerinin bir kısmının adı zikredilmiştir. Ancak ona ait olan bir eser var ki bu eser kaynaklarda zikredilmediği gibi resmi kütüphanelerde de izine rastlanmamıştır. Fetih sûresinin müstakil tefsiri olan *Tuhfetü'l-Fethiyye*^[7] isimli bu eser sadece Numanzâdeler Aile Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.^[8] Zikrettiğimiz bu özelliklerinden dolayı bahsi geçen müellifin ve eserlerinin çalışılmasının gerekli olduğu düşünülmüştür. Bundan dolayı müellifin hayatı, eserleri ve Fetih sûresi tefsiri bir makale çerçevesinde ele alınacak ve bu sayede müstakil bir Fetih sûresi tefsiri daha araştırmacıların istifadesine sunulacaktır.

1. Seyyid Muhammed Lübbî Efendi'nin Hayatı

Seyyid Muhammed Lübbî Efendi'nin doğum tarihi ve doğum yeri kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Nuruosmaniye Kütüphanesi 3737 numarada kayıtlı *Esne't-tuhaf fi tercemeti'l-Müstetraf* isimli eserinin hâtimesinde ismi "Seyyid Muhammed Lübbî İbn Yahya el-Ednâ" şeklinde geçmektedir.^[9] Bu bilgiye göre asıl adı Muhammed,^[10] babasının adı Yahya, lakabı ise Lübbî'dir. Seyyid unvanı, onun Hz. Peygamber'in soyundan geldiğine işaret etmektedir. Bağdatlı İsmail Paşa,^[11] babasının adını Abdullah olarak kaydederse de, bizzat müellifin eserlerinde yer alan "İbn Yahya el-Ednâ" ifadesi bu bilginin hatalı olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla babasının adının Yahya olduğu daha güvenilir bir veridir. Kaynaklarda "Lübbî Hafız" sanı ile anılmaktadır.^[12]

Lübbî Efendi'nin nerede eğitim gördüğüne, kimlerden ders aldığına veya hangi medreselerde öğrenim gördüğüne dair açık bir bilgi mevcut değildir. Ancak sahip olduğu ilmî birikim ve kaleme aldığı eserlerden hareketle, klasik medrese eğitimi aldığı ve özellikle tefsir, hadis, Arap dili ve edebiyatı alanlarında iyi yetiştigi söylenebilir.

Lübbî Efendi'nin hayatı boyunca çeşitli ilmî ve idarî görevlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. *Tekmiletü't-Terceme 'ale't-Tarîkati'l-Muhammediyye* ve *Esne't-tuhaf fi tercemeti'l-Müstetraf* isimli eserlerinde kendisini "Hâfız-ı Kütüphâne-i Hümayûn"^[13] (Saray Kütüphanesi Sorumlusu) olarak tanıtmaktadır. Bu ifade, onun Osmanlı sarayında kütüphane sorumlusu olarak çalıştığını

[7] Aile kütüphanesinde bulunan söz konusu eserden beni haberdar eden, böyle bir çalışma yapmam için teşvikte bulunan ve eseri incelememe imkân sağlayan Doç. Dr. Şenol Saylan'a teşekkür ederim.

[8] Numanzâdeler Aile Kütüphanesi, 1700'lü yılların başlarında, Trabzon'un Çaykara yöresine yerleşen, bölgenin dinî ve ilmî hayatına büyük katkı sağlayan, Cumhuriyet'e kadar dedeleri Numan b. Mustafa'ya nispetle "Numanzâdeler" diye bilinen ve birkaç nesil ilim adamı yetiştirmiş bir ailenin günümüze intikal eden kitaplarından oluşmaktadır. Söz konusu kütüphanede vaktiyle yaklaşık 2000 cilt kitap olduğu ifade edilmekteydi. Ne var ki çeşitli nedenlerden dolayı bu kütüphanedeki kitapların önemli bir kısmı zayı olmuş, bir kısmı ise yöredeki farklı aile kütüphanelerine intikal etmiştir. Ailenin günümüzdeki varislerinin ellerinde ise 100 cildi aşkın yazma eser ile bir o kadar da matbu eser kalabilmiştir. Şenol Saylan, "Çaykara'da Bir Ulemâ Ailesi: Numanzâdeler", *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu (Bildiriler Kitabı)*, ed. Şenol Saylan-Betül Saylan (İstanbul: Değişim Yayınları, 2016), 1/355-375.

[9] Seyyid Muhammed Lübbî, *Esne't-tuhaf fi tercemeti'l-Müstetraf* (İstanbul: Nuruosmaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 03737), 464b.

[10] *Tekmiletü't-Terceme* isimli eserin mukaddimesinde yazar adı Muhammed şeklinde harekeli olarak verildiği için Mehmed yerine Muhammed şeklindeki kullanım tercih edilmiştir. Seyyid Muhammed Lübbî, *Tekmiletü't-Terceme 'ale't-Tarîkati'l-Muhammediyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, 00696), 3a.

[11] Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ Keşfi'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, haz. Mehmet Şerefettin Yalıtıkaya-Kilisli Rifat Bilge (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971-1972), 2/400; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, tsh. Kilisli Rifat Bilge-İbnülemin Mahmûd Kemâl İnâl (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951-1955), 2/343.

[12] Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333), 2/12; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtü'l-müfessirîn* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973), 2/719.

[13] Lübbî, *Tekmiletü't-Terceme 'ale't-Tarîkati'l-Muhammediyye* (Süleymaniye, 00696), 3a; Lübbî, *Esne't-tuhaf fi tercemeti'l-Müstetraf* (Nuruosmaniye, 03737), 464b.

göstermektedir. Devlet Arşivleri'nde yer alan Hicrî 29 Rebûlevvel 1193 (16 Nisan 1779) tarihli bir belgede ise "Diyarbakir Kadısı Muhammed Lübbî" olarak anılmaktadır.^[14] Ayrıca Nuruosmaniye Kütüphanesi'ndeki bir *Rûznâmçe*'de 1157 yılında tutulan bir kayıta da "Viranşehir Kadısı es-Seyyid Muhammed Lübbî" şeklinde geçmektedir.^[15] Bu bilgiler onun hem Viranşehir hem de Diyarbakır kadılığı görevlerini yürüttüğünü ortaya koymaktadır.

Lübbî Efendi, hem telif hem de tercüme eserler kaleme almıştır. Bu eserleri genellikle Sultan I. Mahmud (1143/1730-1168/1754) döneminde yazmıştır. Çalışmalarını Dârüssaâde Ağası Beşir Ağa'nın^[16] iltiması ile yürüttüğü anlaşılmaktadır. Bu durum, Beşir Ağa ile yakın ilişkisi olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca eserlerinin mukaddimelerinde Sultan I. Mahmud'a (1730-1754) yönelik saygı ifadeleri, padişahla da doğrudan tanışıklığı olabileceğine işaret etmektedir. İrfan Polat, Lübbî Efendi'yi divan şairleri arasında zikretmiş, ancak onun şiirleri hakkında herhangi bir örnek ya da kaynak göstermemiştir. Yine Polat, memleketi olarak bir yerde Bursa, başka bir yerde ise Diyarbakır'ı anmış, ancak bu hususta da kaynak belirtmemiştir.^[17] Bu çelişkiler, Lübbî Efendi'nin memleketi hakkında net bir sonuca ulaşmayı güçleştirmektedir.

Lübbî Efendi'nin vefat tarihi hakkında farklı bilgiler mevcuttur. *Osmanlı Müellifleri*, vefat tarihini 1166/1752-1753 olarak verirken;^[18] Bağdatlı İsmail Paşa bu tarihi 1195/1781 olarak kaydetmiştir.^[19] Ayrıca Karabulut, onun 1166 yılında kaleme aldığı bir eserinden hareketle bu tarihten sonra vefat ettiğini belirtmiştir.^[20] Günümüzde 1193 tarihli belgelerde adına rastlanması, 1195 tarihinin daha isabetli olabileceğini göstermektedir. Ancak bu tarih de kesinlik arz etmediğinden ona da ihtiyatla yaklaşılmalıdır. Lübbî Efendi ile ilgili yeni bilgi ve belgeler ortaya çıktıkça hayatına dair bazı detaylara daha ulaşılacağı düşünülmektedir.

2. Eserleri

Bursalı, onun *Lübbü't-tefâsîr fî ma'rîfet-i esbâbi'n-nüzûl ve't-tefsîr* isiminde bir tefsirinin, *Îrâde-i Cüz'îyye* isiminde bir risâlesinin olduğunu, *eş-Şifâ*, *Meşâriku'l-Envâr*, *Vikâyetü'r-Rivâye* ve *el-Müsettraf* isimli eserleri tercüme ettiğini ve bunların matbu olmadığını zikretmiştir.^[21] Ancak iki farklı araştırmacı, Bursalı'nın Lübbî'ye atfettiği fıkıhla ilgili *Vikâye*^[22] tercümesinin nüshalarına ulaşamadıklarını belirtmişlerdir.^[23] Biz de tüm aramalarımıza rağmen müellifin sözü geçen eseri

[14] Osmanlı Arşivi (BOA), [C.MF.] No. 123, Gömlek No. 6104.

[15] *Rûznâmçe* (Nuruosmaniye Kütüphanesi, 05193-43), 18b.

[16] Osmanlıda on sekizinci yüzyıl içerisinde peş peşe Dârüssaâde ahalığı yapan üç Beşir Ağa bulunmaktadır. Bunlardan biri "Hacı" sanyla bilinen Beşir Ağa olup 1159/1746 yılında onun yerine Moralı lakabıyla bilinen Beşir Ağa geçmiştir. 1752'de Moralı Beşir Ağa'nın görevden alınması üzerine onun yerine başka bir Beşir Ağa Dârüssaâde ağası olmuştur. Abdülkadir Özcan, "Beşir Ağa, Moralı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 4 Mayıs 2024); Abdülkadir Özcan, "Beşir Ağa, Hacı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 4 Mayıs 2024). Lübbî Efendi'nin bu çalışmada ulaşılabilen eserlerinin üzerinde telif tarihi bulunanları dikkate alındığında Moralı Beşir Ağa'nın emriyle ve himayesiyle yazıldıkları anlaşılmaktadır. Ancak Lübbî Efendi'nin Beşir Ağa'nın iltiması ile yazdığını belirttiği ve üzerlerinde telif tarihi bulunmayan eserlerini bazı ipuçlarından hareketle Moralı Beşir Ağa'nın yazdığını düşünülse de tam olarak hangi Beşir Ağanın yazdığını konusunda kesin bir kanaate varılamamıştır. Dolayısıyla müellifin yaşadığı dönem dikkate alındığında tarihsiz olan eserlerini bahsi geçen üç Beşir Ağa'dan herhangi birinin emriyle yazmış olabileceği söylenebilir.

[17] İrfan Polat, "Lübbî, Seyyid Mehmed Efendi", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü* (Erişim 25 Kasım 2023).

[18] Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 2/12.

[19] Bağdatlı, *Îzâhu'l-meknûn*, 2/400; Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifin*, 2/343.

[20] Ali Rıza Karabulut, Ahmet Turan Karabulut, *Mu'cemü't-târîhi't-türâsi'l-İslâmi fî mektebâti'l-âlem* (Kayseri: Dâru'l-Akabe, 2001), 5/3333.

[21] Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 2/12.

[22] Kısaca *el-Vikâye* olarak bilinen *Vikâyetü'r-rivâye fî mesâ'il-i-Hidâye*, Hanefî mezhebinde "mütûn-i erbaa" veya "mütûn-i selâse" diye anılan özlü fıkıh metinleri arasında yer alan bir eserdir. Osmanlı döneminde bazı âlimler tarafından Türkçe çevirisi yapılmıştır. Murteza Bedir, "Vikâyetü'r-Rivâye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 3 Mayıs 2024).

[23] Sadık Yazar, "Osmanlı Döneminde Fıkıh Sahasında Yapılmış Türkçe Tercüme", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/23 (2014), 70; Yusuf Bulutlu-Bünyamin Bulutlu, "Kurd Efendi ve Vikâye Tercümesi", *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi* 8 (Eylül 2022), 101.

ile *İrâde-i Cüz'îyye Risâlesi* ve *Meşâriku'l-Envâr*^[24] *Tercümesi*'nin nüshalarının izine rastlayamadık. *Lübbü't-tefâsîr fî ma'rîfet-i esbâbi'n-nüzûl* isimli eserinin ise Mısır'daki Hidîviyye Kütüphanesi,^[25] 8517 numarada kayıtlı olduğu tespit edilmiştir. Katalogda 510 varak olduğu bildirilen eser temin edilememiştir.^[26] *Osmanlı Müellifleri*'ne ilave olarak *Sahn-ı Semân'dan Darülfünûn'a* adlı çalışmada da bu eserlerin isimleri zikredilmiş^[27] ancak nüshalarına dair herhangi bir bilgi verilmemiştir. Muhtemelen bu çalışmada da *Osmanlı Müellifleri*'nden istifade edilmiştir. Öte yandan Bursalı Mehmet Tahir bu eserleri kitabında zikrettiğine göre nüshalarını bir yerlerde görmüş olmalıdır. Bu nüshaların bir gün ortaya çıkacağı ümit edilmektedir. Ayrıca bu çalışmada kataloglar yardımıyla müellifin daha önce kaynaklarda adı hiç zikredilmeyen *Tuhfetü'l-Fethiyye, Şerhu'l-Eşkâlî's-Seb'a ve'l-Hurufî's-Seb'a, Ravzû'l-ahyârî'l-müntehab min Rebî'i'l-eberrâ tercümesi* isimli eserlerine ulaşılmıştır. Burada müellifin ulaşılabilen bütün eserleri ve onların nüshaları hakkında kısaca bilgi verilecektir.

2.1. Esne't-tuhaf fî tercemeti'l-Müstetraf

İbşîhî'nin (öl. 854/1450 [?]) *el-Müstetraf*^[28] adlı eserinin tercümesidir. Bu tercüme Sultan I. Mahmud (1730-1754) zamanında Dârüssaâde ağalarından (Moralı) Beşir Ağa'nın (öl. 1165/1752) talebiyle yapılmıştır. Tercümenin şu ana kadar iki nüshası tespit edilebilmiştir. Bunlardan bir tanesi Nuruosmaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye Koleksiyonu, 03737 numarada yer alan 464 yapraktan müteşekkil bir nüshadır. Arap harfli olup nesih hatla yazılmıştır. Eserin 1a sayfasında III. Osman tuğralı vakıf mührü, İbrahim Hanif isimli bir zâta ait mühür ile vakıf notları vardır.

Mütercim mukaddimede kendini Seyyid Muhammed Lübbî diye tanıtır ve eseri *Esne't-tuhaf fî tercemeti'l-Müstetraf* diye isimlendirdiğini zikreder.^[29] Hâtıme sayfasında da tam adını verip eserin tercümesini h. 1162 (m. 1749) senesi Cemâziyelâhir ayının sonunda tamamladığını ve başlangıcı ile bitişi arasında 16 ay olduğunu ve buna benzer bazı önemli bilgileri ifade eder. Bu nüshanın müstensihisi ise es-Seyyid Halîl b. eş-Şeyh Ali'dir.^[30]

Diğer nüshası Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi Koleksiyonu, 00341 numarada olup 447 yapraktır. Arap harfli ta'lik hatla yazılmıştır. Ferağ kaydından anlaşıldığına göre Tahir diye meşhur Mehmed isimli bir zât tarafından hicri 1220 senesinde istinsah edilmiştir.^[31]

[24] *Meşârik*, Radiyyüddin es-Sâgânî'nin (öl. 650/1252), derlediği bazı sahih hadisleri nahiv konularına göre düzenlediği eseridir. Eser İslâm dünyasında büyük ilgi görmüş ve çeşitli dillere de çevrilmiştir. Bu dillerden biri de Türkçedir. Ahmed Taib'in, *Ahmedü'l-âsâr* adıyla tercüme ettiği ve Muharrem 1122'de (Mart 1710) tamamladığı eser Türkçe tercümelerden biridir. (İbrahim Hatipoğlu, "Meşâriku'l-Envârî'n-Nebeviyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 27 Kasım 2023). Çağdaşı olan Lübbî Efendi'nin de bir tercümesi olduğu ifade edilse de bu esere şimdilik ulaşamamıştır.

[25] Tarihi süreçte Dârü'l-kütübî'l-Hidîviyye, Dârü'l-kütübî's-Sultâniyye gibi isimler alan bu kütüphanenin ismi son olarak Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesâiku'l-Kavmiyye/Dârü'l-kütübî'l-Misriyye olarak değiştirilmiştir. Ali Es'ad Ali Rahmi, "Dârü'l-Kütübî'l-Misriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 7 Mayıs 2024).

[26] Müellif adı katalogda Muhammed b. Abdullah diye geçmektedir. Aynı şekilde Lübbî es-Seyyid Muhammed diye de kayıtlıdır. Vefat tarihi de 1195 olarak verilmiştir. bk. Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesâiku'l-Kavmiyye, nr. 8517, <http://www.darelkotob.gov.eg/> (Erişim 15 Mayıs 2024). Kitabın mikrofilmli temin edilemediği için katalogdaki bilgiler teyit edilememiştir. Kanaatimize göre İsmail Paşa da müellifin adını ve vefat tarihini katalogdaki bu bilgilerden hareketle Muhammed b. Abdullah ve 1195 şeklinde zikretmiştir. bk. Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, 2/400; *Hediyyetü'l-ârifin*, 2/343.

[27] bk. Ahmet Hamdi Furat vd. (ed.), *Sahn-ı Semân'dan Darülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) XVIII. Yüzyıl* (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları 2018), 335, 350, 365, 381.

[28] İbşîhî'nin (öl. 854/1450 [?]) *el-Müstetraf fî külli fennin müstetraf* adıyla ansiklopedik bir antoloji niteliğinde kaleme aldığı bir eserdir. Eserin farklı ülkelerde çok sayıda baskısı yapılmıştır. Üzerinde birçok ihtisar ve tercüme çalışması da bulunmaktadır. Ekmekçizâde Ahmed Efendi'nin yaptığı Türkçe bir tercümeyi de Sahaflar Şeyhizâde Esad Efendi gözden geçirmiş ve bu çeviri *Mahmûdü'l-eser fî tercemeti'l-Müstetrafî'l-müste'ser* ismiyle yayımlanmıştır (İstanbul: 1261-1263). Hulusi Kılıç, "İbşîhî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 3 Aralık 2023).

[29] Lübbî, *Esne't-tuhaf fî tercemeti'l-Müstetraf* (Nuruosmaniye, 3737), 1b.

[30] Lübbî, *Esne't-tuhaf fî tercemeti'l-Müstetraf* (Nuruosmaniye, 3737), 464b.

[31] Seyyid Muhammed Lübbî, *Esne't-tuhaf fî tercemeti'l-Müstetraf* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 341), 447b.

Mütercim, tercümeyle başlamadan önce Arapça ve Farsça terkiplerin yoğunlukta olduğu bir mukaddimeye yer vermiştir. Bu mukaddime besmele, hamdele ve salveleden sonra Şeyh ve İmam Muhammed b. Ahmed el-Hatîb el-İbşîhî'nin fenn-i edebiyatta seksen dört babı müştemil telîf ve tasnif buyurdıkları *Müstetraf* isimli kitabı tercüme edeceğini ifade etmiş ve kitabın muhtevasının özetini vermiştir. Ardından dönemin padişahı Sultan Muhammed Han (1648-1687) oğlu Sultan Mustafa Han (1695-1703) oğlu Sultan Mahmud Han'a (1730-1754) edebî bir dille dualar edip övgülerde bulunmuştur. Daha sonra benzer bir üslupla Beşir Ağa ile ilgili dua ve övgü cümleleri kurmuştur. Akabinde kendisini Seyyid Muhammed Lübbî diye takdim etmiş ve bu tercümeyi Beşir Ağa'nın emri ile yaptığını beyan etmiştir. Tercümeyi de bizzat kendisi *Esne't-tuhaf fi tercemeti'l-Müstetraf* şeklinde isimlendirmiştir.^[32]

İbşîhî bu eseri, ansiklopedik bir antoloji tarzında yazmıştır. Mukaddime, önceki âlimlerin ahlâk, kıssa, tarih, öğüt, hikmet, şiir gibi çeşitli türlerden örnekler topladıklarını ve bu müelliflerin bahsi geçen türlerden sadece biriyle ön plana çıktığını, ancak kendisinin onlardan farklı olarak burada yer verdiği türlerin en güzel örneklerini bir araya topladığını zikretmiştir. Temel kaynak olarak İbn Abdürabbih'in (öl. 328/940) *el-'İkdü'l-ferîd*'i ile Zemahşeri'nin (öl. 538/1144) *Rebî'u'l-ebâr*'ını kullandığını belirtmiştir. Ancak Kılıç, onun bunlardan başka çok sayıda kaynaktan da faydalandığını ifade etmiştir.^[33]

el-Müstetraf, seksen dört babdan oluşacak şekilde tertip edilmiştir. Müellif mukaddime bu babları sırasıyla tek tek saymış ve başlıklarını zikretmiştir. Bu bablarda İslâm'ın temel prensiplerine, maddi ve manevi hayata, siyasî, sosyal, kültürel ve tarihî olaylara ve buna benzer hayatın hemen her yönünü ilgilendiren çeşitli konulara yer verilmiştir. Müellif önce âyet ve hadislerle konuyu ele almış, ardından tarihî bilgiler vermiş ve yeri geldikçe hikâyeler ve şiirler de nakletmiştir. Zaman zaman kendi şiirlerini zikrettiği de olmuştur.^[34]

2.2. Tekmiletü't-Terceme 'ale't-Tarîkatî'l-Muhammediyye

Eser, Birgivî'nin (öl. 981/1573) *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye* adlı eserinin tercümesidir. Bu tercüme de Dârüssaâde'nin meşhur ağalarından (Moralî) Beşir Ağa'nın emriyle Sultan Gazi I. Mahmud (1730-1754) zamanında yazılmıştır. Tespit edilebilen tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye Koleksiyonu, 00696 numarada olup 387 yapaktır. Arap harfli mükemmel bir nesih hatla yazılmıştır. Serlevha tezhip ve tezyin yönüyle mükemmel bir sanat ürünüdür. Cedveller baştan sona müzehheptir. Başlık ve işaretler kırmızı renklidir. Eser tamdır ve çok iyi korunmuştur. Eserde tashîhât, ta'likât ve havâmiş vardır. 1a varakta, Dârüssaâde Ağası Beşir Ağa şahıs mührü ile Süleymaniye Kütübhanesi vakıf mührü bulunmaktadır. Yine burada Sultan III. Osman'ın, "el-Hamdü li'l-lâhillezî hedânâ li-hâzâ ve mâ künnâ li-nehtediye levlâ en hedânallâh Vakf-ı Osman Han b. Mustafa Şah el-Muzaffer Dâ'imâ" yazılı vakıf mührü yer almaktadır.

Lübbî Efendi mukaddime kendini "Hâfız-ı Kütüphâne-i Hümâyûn Seyyid Muhammed Lübbî" şeklinde takdim etmekte ve eseri *Tekmiletü't-Terceme 'ale't-Tarîkatî'l-Muhammediyye* diye isimlendirdiğini belirtmektedir.^[35] Hâtıme sayfasında müellif eser adını mukaddime geçtiği şekliyle vermiş ve kendini "es-Seyyid Muhammed Lübbî Hâfız-ı'l-Kütübi's-Sultânî" diye takdim etmiştir. Mukaddime olduğu gibi burada da Sultan I. Mahmud'a (1730-1754) ve Beşir Ağa'ya dualar etmiştir. Bu eseri 1163 senesi Rebîülevvel ayında yazmaya başladığını ve 1164/1751 senesi Rebîülevvel ayında tamamladığını kaydetmiştir.^[36]

[32] Lübbî, *Esne't-tuhaf fi tercemeti'l-Müstetraf* (Nuruosmaniye, 3737), 1b-3a; Lübbî, *Esne't-tuhaf fi tercemeti'l-Müstetraf* (Halet Efendi, 341), 1b-3a.

[33] Kılıç, "İbşîhî".

[34] Lübbî, *Esne't-tuhaf fi tercemeti'l-Müstetraf* (Nuruosmaniye, 3737), 3a-4b; Kılıç, "İbşîhî".

[35] Lübbî, *Tekmiletü't-Terceme 'ale't-Tarîkatî'l-Muhammediyye* (Süleymaniye, 00696), 3a.

[36] Lübbî, *Tekmiletü't-Terceme 'ale't-Tarîkatî'l-Muhammediyye* (Süleymaniye, 00696), 387a.

Eserin 1b-3a varakları arası mukaddimeye ayrılmıştır. Mütercim bu mukaddime de âdeti olduğu üzere oldukça ağıdalı bir dil kullanmıştır. Arapça ve Farsça terkipler yoğunluktadır. Edebî, tarihî ve içerik yönünden oldukça değerli bir mukaddimedir. Mütercim besmele, hamdele ve salveleden sonra Birgivî'nin ilmî otoritesi ve faziletinden bahsetmiştir. Ardından eserin önemini ortaya koyan cümleler kurmuş ve bu eseri tercüme etme sebebini tafsilatlı bir şekilde anlatmıştır. Onun anlat-tıkları şöyle özetlenebilir: *Tarîkat-ı Muhammediyye* isimli eser Kur'ân-ı Kerîm âyetlerini, hadîs-i şerîfleri, i'tikâdî meseleleri ve buna benzer konuları mükemmel bir belâğî ve edebî üslupla ele almıştır. İlim talebeleri bu eseri anlamada bazı zorluklarla ve güçlüklerle karşılaşmaktadırlar. Bu zorlukların aşılabilmesi için "Tarîkatçı Efendi" diye meşhur olan merhum Seyyid Mustafa Efendi bu kitabın tamamını değilse bile hiç olmazsa her mümine bilmesi lazım gelen kısmını tercüme edip açıklamak istemiştir. Bu maksatla, ikinci faslın birinci babını tercüme etmiştir. Daha sonra tercümeyi tamamlamaya niyet etse de vefat ettiğinden bu emeline ulaşamamıştır. Yarım kalan bu işi tamamlamayı Dârüssaâde Ağası Beşir Ağa bana emir buyurmuştur. Ben de bunun üzerine eseri oldukça sade ve anlaşılır bir dil kullanarak, her türlü kapalılıkları gidererek Türkçeye tercüme etmeye karar verdim.^[37]

Mütercim, özetlediğimiz bu ifadelerinden sonra mukaddime de dönemin padişahı Sultan Muhammed Han oğlu Sultan Mustafa Han oğlu Sultan Gazi Mahmud Han'a (1730-1754) ve devle-tine dualar edip methiyeler düzmüştür. Aynı şekilde Dârüssaâde Ağası Beşir Ağa için de benzer sözler sarf etmiştir. Ayrıca onun fakir ve garipleri kollayıp gözettiğini, âlimleri sevdiğini, faziletli kimselere ikramda bulunduğunu ve buna benzer meziyetlere sahip olduğunu da kaydetmiştir.^[38]

Birgivî'nin *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye ve's-sîretü'l-Ahmediyye* adlı bu eseri Osmanlı ilim ve kültür hayatında çok etkili olmuş ve yaygın bir ilgiye mazhar olmuştur. Eser çok çeşitli konuları ele almakla birlikte asıl hedefi itikatta Mâtürîdî, amelde Hanefî mezhebinin görüşleri etrafında takva bilinci kazanmış ahlaklı nesiller yetiştirmektir. Bab adı verilen üç ana bölüm ve her bölüm de fasıl adı verilen üç alt bölüme ayrılacak şekilde tertip edilmiştir.^[39]

2.3. Tercemetü's-Şifâ' fî şemâilî sâhibi'l-İstifâ

Eser Kadî İyâz'ın (öl. 544/1149) *eş-Şifâ' bi-ta'rîfi hukûki'l-Mustafâ* adlı eserinin tercümesidir. Bu tercüme de Dârüssaâde ağası (Moralî) Beşir Ağa'nın emriyle Sultan Gazi I. Mahmud (1730-1754) zamanında kaleme alınmıştır. Eserin bir nüshası, Tire İlçe Halk Kütüphanesi, Necip Paşa Bölü-mü, nr. 126'da mevcuttur. Bu nüsha tam olup hattı okunaklı ve iyi muhafaza edilmiştir. Serlevha müzehheb ve müzeyyendir. Zahriyede Mehmed Necip adına mühür ve vakıf kaydı vardır. Müellif ve eser adı hem mukaddime de hem de hâtimede geçmektedir. Ferağ kaydından anlaşıldığına göre tercüme 1161/1748 senesinde tamamlanmıştır. Eserin Almanya Milli Kütüphanesi (Berlin), Türkçe Yazmaları Bölümü, Ms.or.oct.1635'te bir nüshası daha kayıtlıdır.^[40]

Bu eserin mukaddimesinde de öncekilere benzer bir üslup takip edilmiştir. Besmele, hamdele ve salveleden sonra mütercim bazı konulara temas etmiştir. Ardından dönemin padişahı Sultan Muhammed Han oğlu Sultan Mustafa Han oğlu Sultan Mahmud (1730-1754) Han'a, Dârüssaâde ağası Beşir Ağa'ya ve kitabın yazarı Kadî İyâz'a dua ve methiyede bulunmuştur. Yer yer sözlerini bazı beyitlerle tezyin etmiştir. *eş-Şifâ'* isimli eserle ilgili de övücü ifadeler kullanmış ve sahip olduğu birçok özellik ve öneme binaen bir hayra öncülük etmek üzere bu eseri tercüme ettiğini ifade etmiştir.^[41]

[37] Lübbî, *Tekmiletü't-Terceme 'ale't-Tarîkatî'l-Muhammediyye* (Süleymaniye, 00696), 1b-3a.

[38] Lübbî, *Tekmiletü't-Terceme 'ale't-Tarîkatî'l-Muhammediyye* (Süleymaniye, 00696), 1b-3a.

[39] Huriye Martı, "et-Tarîkatü'l-Muhammediyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 4 Aralık 2023).

[40] Almanya Milli Kütüphanesi, "Türkçe Yazmaları" (Erişim 10 Mart 2024).

[41] Seyyid Muhammed Lübbî, *Tercemetü's-Şifâ' fî şemâilî sâhibi'l-İstifâ* (İzmir: Tire İlçe Halk Kütüphanesi, Necip Paşa, 126) 1b-3a.

Kadî İyâz, *eş-Şifâ* adlı eserini Hz. Peygamber'in davetine icabet eden müslümanların ona olan bağlılığını arttırmak, sünnetine sımsıkı bağlanmalarını temin etmek, imanlarını kuvvetlendirmek gibi gayelerle yazdığını ifade etmiştir. Eser dört bölümden müteşekkildir. Birinci bölümde Hz. Peygamber'in maddî ve manevî güzellikleri, Yüce Allah indindeki değeri ve kendisine bahşedilen mucizeler; ikinci bölümde ona itaat etme, onu her yönüyle sevmek, kendisine selâtüselâm getirme konuları; üçüncü ve esas bölümde Hz. Peygamber'de bulunabilecek ve bulunamayacak hususlar, onun korunmuşluğu ve insan olması yönüyle yaptığı şeyler; dördüncü bölümde Hz. Peygamber'e dil uzatanlara uygulanacak hükümler ele alınmaktadır.^[42]

2.4. Şerhu'l-Eşkali's-Seb'a ve'l-Hurufi's-Seb'a

Risâlenin tespit edilebilen tek nüshası Nuruosmaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye Koleksiyonu, nr. 04938-003, vr. 40-44'tedir. Bu risâle, içerisinde bulunduğu mecmuanın üçüncü ve son risâlesidir. Arap harfli nesih hatla yazılmıştır. Dili Türkçedir. Eser ismine işaret vardır. Lübbî Efendi'nin ismi ferağ kaydında geçmektedir. Burada müellif hem kendisine hem de Dârüssaâde ağası Beşir Ağa'nın^[43] uzun ömürlü olması için dua etmektedir. Bu durum tıpkı diğer eserler gibi bu risâlenin de onun emri ve iltimasıyla yazılmış olabileceği izlenimi vermektedir.

Eser çeşitli şekillerden, harflerden ve bunların özelliklerinden bahsetmektedir. Birinci fasıl yedi şekil hakkındadır. Bu şekiller bazı harflerden ve sembollerden oluşmakta olup İbn Abbas'a (öl. 68/687-88) dayandırılmaktadır. Zünnûn-ı Mısırî'nin (öl. 245/859 [?]) bu şekillerin ism-i a'zam olduğunu söylediği nakledilmektedir. Bu şekillerin tesirinden ve tarihi süreçte bu konudaki tecrübelerden bahsedilmektedir. İkinci fasıl yedi harf hakkındadır. Bu harfler Fatiha sûresinde geçmeyip En'âm sûresi 122. âyette toplanan "ف، ج، ش، ث، ظ، خ، ز" harfleridir. Bazı âlimlerin bunları, bazılarının ise başka şeyleri ism-i a'zam kabul ettikleri nakledilmekte ve bu konularda değerlendirmeler yapılmaktadır. Son sayfada "şekl-i cedâvil-i seb'a" başlığıyla bahsi geçen harfler ve sembollerin bir tablosu verilmektedir.^[44]

Ferağ kaydında "temmet tercümetü hâzihi'r-risâle" şeklinde bir ibare vardır. Bu ibare ilk anda bu risâlenin bir eserin tercümesi olduğu izlenimi verse de, metin içerisinde "Lübbî'nin anladığı budur ki..."^[45] gibi bazı ifadeler ve açıklamalar ile sondaki, "Eğer devletlû inâyetlû efendimizin emr u fermânî olûb 'ale't-tafsîl tahkîk makâmına irâde-i 'aliyyeleri olursa sem'an ve tâ'aten ber seyi men bâş"^[46] şeklindeki ifadeler bu risâlenin bir tercüme olabileceği gibi bahsi geçen sembol ve harflerin Türkçe olarak açıklandığı telif bir risâle olabileceğini de akla getirmektedir.

2.5. Ravzü'l-ahyârî'l-müntehab min Rebî'î'l-ibrâr tercümesi

Amasyalı Hatibzâde Muhyiddin Mehmed'in (öl. 940/1534)^[47] Zemahşerî'nin *Rebî'u'l-ibrâr ve nusûsü'l-ahbâr* adlı eserinden derleyerek oluşturduğu *Ravzü'l-ahyâr* adlı Arapça eserinin Türkçe tercümesidir. Eserde daha çok halifelerin, sahabenin önde gelenlerinin ve fakihlerin hikmetli sözleri ile öğüt alınacak hikâyelere ve bazı meşhur şairlerin şiirlerine yer verilmiştir. Lübbî Efendi'den önce Âşık Çelebi (öl. 979/1572) II. Selim (1566-1574) adına Türkçe bir çevirisini yapmıştır.^[48]

[42] M. Yaşar Kandemir, "Kadî İyâz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 14 Aralık 2023).

[43] Müellif burada Beşir Ağa için ayırıcı bir vasıf zikretmediğinden hangi Beşir Ağa'yı kast ettiği tespit edilememiştir. Art arda Dârüssaâde ağalığı yapan üç Beşir Ağa için bk. Özcan, "Beşir Ağa, Morali".

[44] Seyyid Muhammed Lübbî, *Şerhu'l-Eşkali's-Seb'a ve'l-Hurufi's-Seb'a* (İstanbul: Nuruosmaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 04938-003), 40b-44a.

[45] Lübbî, *Şerhu'l-Eşkali's-Seb'a ve'l-Hurufi's-Seb'a* (Nuruosmaniye, 04938-003), 41a.

[46] Lübbî, *Şerhu'l-Eşkali's-Seb'a ve'l-Hurufi's-Seb'a* (Nuruosmaniye, 04938-003), 43b-44a.

[47] Hatibzâde, 864/1460 senesinde Amasya'da doğdu. Babasının adı Hatib Kasım, dedesinin adı Yâkub'dur. Daha çok Hatibzâde ve İbnü'l-Hatib diye bilinir. Amasya, Bursa, Edirne ve İstanbul'da ilmî faaliyetlerde bulunmuş ve çeşitli eserler telif etmiştir. 940/1534 yılında vefat etmiştir. Kabri Eyüp'tedir. Ali Turgut, "Muhyiddin Mehmed, Hatibzâde" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 4 Mayıs 2024).

[48] Mustafa Öztürk, M. Suat Mertoğlu, "Zemahşerî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 22 Şubat 2024).

Lübbî Efendi'nin tercümesinin tespit edilebilen tek nüshası Mısır el-Ezher Şeyhliği Kütüphanesi'nde, 86347 genel numarası ile Lugat-ı Şarkıyye Koleksiyonu, 677 numarada bulunmaktadır. Bu nüsha 246 varaktır.^[49] Lübbî Efendi mukaddimede ve hâtimede kendi adını Seyyid Muhammed Lübbî, müellifin adını ise mukaddimede Ebû Ahmed el-Hatîb Muhammed b. Kâsım b. Yakub şeklinde zikretmiştir. Tercümenin yapılış tarihini mukaddimede de hâtimede de belirtmemiştir. Müstensih adı hâtimede Üsküdarlı Derviş Ahmed diye geçmekte olup istinsah tarihi zikredilmemiştir.^[50]

Lübbî Efendi mukaddimede bu eserin yazılmış olduğu alan olan muhâdarât^[51] ilmine ve âlimlerin bu ilme verdiği öneme dair bazı açıklamalar yapmıştır. Müellifin adını Ebû Ahmed el-Hatîb Muhammed b. Kâsım b. Ya'kûb şeklinde vermiştir. Ardından eserin muhtevâsından, özelliklerinden ve üstünlüğünden bahsetmiştir. Daha sonra önceki eserlerde olduğu gibi Sultan I. Mahmud (1730-1754) ve Dârüssaâde ağası Beşir Ağa ile ilgili övgü dolu ifadeler kullanmış ve onlara duada bulunmuştur. Eseri 50 ravza^[52] olacak şekilde bir tertip üzere tercüme ettiğini belirtmiştir.^[53]

2.6. Tuhfetü'l-Fethiyye

2.6.1. Risâleye Dair Genel Bilgiler

Muhammed Lübbî Efendi'ye ait olan bu eser, Fetih sûresinin müstakil tefsiridir. Risâlenin tespit edilebilen tek nüshası Numanzâdeler Aile Kütüphanesi'ndedir. On dört varaklık bu nüsha, ilk sayfada on iki, diğer sayfalarda on yedi satır olacak şekilde tertip edilmiştir. Serlevha müzeyyen ve müzehheptir. Sayfalardaki metnin çevresi altın sarısı cetvelle kalın bir çizgi olacak şekilde çevrilmiş, bu kalın çizginin içi ve dışı ise ilk iki sayfada kırmızı, diğer sayfalarda siyah ince bir çizgi ile çerçeveye alınmıştır. Cümleler, küçük daire şeklinde ancak her biri birbirinden farklı tezhipli şekillerle ayrılmış, söz başları ve bazı kelimelerin üzeri kırmızı mürekkeple çizilmiştir. Ne derkenarda ne de metin kısmında herhangi bir not ya da tashih söz konusu değildir. Nüsha tam olup herhangi bir zarar görmeden günümüze ulaşabilmiştir.

Eser adı ferağ kaydında geçen “تم التفسير الشريف المسمى بتحفه الفتحة / Tuhfetü'l-Fethiyye diye isimlendirilen bu kıymetli tefsir tamamlandı.” ibaresinden, müellif adı ise mukaddimede geçen “فيقول / العبد الضعيف، المحتاج إلى رحمة ربه اللطيف، محمد المتخلص بئبي ابن يحيى الأذنى / Lütufkâr Rabbinin rahmetine muhtaç olan bu zayıf kul Yahya el-Ednâ oğlu Lübbî mahlaslı Muhammed şöyle der:” ibaresinden alınmıştır. Mukaddimede bizzat müellifin kendini tanıtmak üzere kullandığı “Muhammed el-mütehallis bi Lübbî ibn Yahya el-Ednâ” ifadesi şüpheyi mahal vermeyecek şekilde bu eserin Muhammed Lübbî Efendi'ye ait olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca müellifin mukaddimede Beşir Ağa ve Sultan Mahmud'a (1730-1754) yaptığı bazı tarihi göndermeler de risâlenin ona aidiyetini teyit etmektedir. Dolayısıyla risâlenin müellife aidiyetinde bir problem yoktur. Dili

[49] Fatih Kurtulmuş, “Mısır El-Ezher Şeyhliği Kütüphanesinde Bulunan Türkçe Yazma Eserler”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 44 (2019), 173.

[50] Lübbî Efendi'nin mukaddime ve hâtimede Dârüssaâde ağası Beşir Ağa için kullandığı ifadeler önceki eserlerde Morali Beşir Ağa için kullandığı ifadelerle benzerdir. Buradan hareketle, kesin olmamakla birlikte, bu tercümenin de onun Dârüssaâde Ağası olduğu 1159/1746-1165/1752 yılları arasında yapıldığı düşünülmektedir.

[51] Muhâdarât, başkalarına ait sözlerin uygun alıntılarla dinleyiciye veya okuyucuya aktarılmasını ve bu sözleri bir araya getiren edebî eser türünü ifade eder. Bu ismin verilme nedeni, türün başlangıçta âlimler ve devlet büyükleri huzurunda yapılan soru-cevap tarzındaki ilmi sohbetlerden doğmuş olmasıdır. Zamanla bu sohbetler yazıya geçirilerek muhâdarât veya mecâlis adıyla kitaplaştırılmıştır. Hüseyin Yazıcı, “Muhâdarât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 19 Haziran 2025).

[52] Burada geçen ravza/bahçe kelimesi mecâzî anlamda kullanılmış olup her biri ahlaki, hikemî veya edebî öğütler içeren bölüm ya da fasıl anlamındadır. Yani “50 ravza”, eserin 50 tematik bölüm hâlinde düzenlendiğini ifade eder.

[53] Seyyid Muhammed Lübbî, *Ravzü'l-ahyârî'l-müntehab min Rebî'i'l-ibrâr tercümesi* (Mısır: El-Ezher Şeyhliği Kütüphanesi, Lugat-ı Şarkıyye, 677), 1b-5a.

Arapça olan bu risâle, Hafız Yusuf isimli bir zat tarafından 1159/1746 senesinde istinsah edilmiştir. Telif tarihine ilişkin herhangi bir kayıt mevcut değildir. Bu durumda ilk anda -kesin bir tarih tespiti mümkün olmasa da- müellifin mukaddimede Sultan I. Mahmud'u (1730-1754) tavsif ederken kullandığı “yeryüzünün her köşesi hâlâ onun adalet nurlarıyla parlamaya devam etmekte, iyi işlerin dalları onun rahmet bulutlarıyla bezenmekte” gibi cümleler onun bu risâleyi, I. Mahmud'un hükümrân olduğu 1143/1730-1168/1754 yılları arasında yazdığına delâlet etmektedir. Risâlenin istinsah tarihi de 1159/1746 olduğuna göre bu veriler ışığında eserin 1143-1159 seneleri arasındaki bir dönemde yazılmış olduğu düşünülebilir. Ancak müellifin mukaddimede Beşir Ağa için kullandığı “hat ilminde tanınmış bir üstat”^[54] ibaresi dikkate alındığında risâlenin aynı zamanda istinsah tarihi de olan 1159/1746 senesinde telif edildiği söylenebilir. Zira hat ilminde üstat olan Beşir Ağa, Moralı Beşir Ağa olup 1159/1746 senesinde Hacı Beşir Ağa'nın yerine Dârüssaâde ağalığına getirilmiştir.^[55] Buna göre elimizdeki nüsha, risâlenin telif edildiği yıl istinsah edilmiştir.

2.6.2. Risâlenin Muhtevası ve Yöntemi

Risâlede Lübbî Muhammed Efendi, besmele, hamdele ve salveleye yer verdikten sonra Yüce Allah'ın kendisine ilim verdiğinden ve bu ilim sayesinde eserini yazdığından ve onu Beşir Ağa'ya takdim ettiğinden bahisle şu ifadeleri kullanmaktadır: “Bir süreden beridir akıl şehrinde ikamet etmekteydim. Allah Teâlâ, lütfu ve ihsanıyla bana orada ilim bahçeleri bahşetti. Sonra orada bizim için ilim ağaçları yetiştirdi ve ben de onları meyve verene kadar O'nun yardımıyla büyüttüm. Meyvesi ortaya çıkınca hediye edilmek üzere uygun olanlardan bir kısmını seçtim ve Beşir Ağaya hediye ettim.”^[56]

Mukaddimede yer alan girizgâh niteliğindeki bu cümlelerinden sonra müellif, adı geçen Beşir Ağa'nın son derece cömert, mükemmel bir âlim ve iyi bir devlet adamı olduğunu edebî cümleler kurarak ve çeşitli benzetmeler yaparak uzun uzadıya anlatmış ve “Allah'ım! Ona hayır ve iyilik kapılarını aç ve ömür bahçesini hayat suyuyla sula.” şeklindeki bir dua cümlesiyle ona övgüler, takdirler ve methiyeler düzdüğü bahsi kapatmıştır.^[57] Ardından “Sultan Muhammed Han'ın oğlu Sultan Mustafa Han'ın oğlu Hazreti Sultan el-Gazi Mahmud Han” ifadeleriyle takdim ettiği I. Mahmud'la (1730-1754) ilgili takdir, taltif ve övgü dolu ifadeler kullanmıştır. Bu meyanda özetle; onun Arap ve Acem padişahlarının sığınağı, şeriatın koruyucusu, adaletin bayraktarı, insanlık için bir sığınak, İslâm için sağlam bir kale, haksızlık ve istismar temellerini yıkan haşmetli bir hakan olduğunu zikretmiş ve “Allahım ona Fetih sûresinin hürmetine apaçık bir fetih ve yardımınla büyük bir zafer nasip et” duasıyla onunla ilgili cümlelerini tamamlamıştır.^[58]

Bilindiği gibi Kur'ân'ın kaynağı ve mahiyeti ile ilgili tarihin belli dönemlerinde mezhepler arasında bazı tartışmalar yaşanmıştır. Bu tartışmalardan biri de halku'l-Kur'ân meselesidir. Müellif,

[54] Seyyid Muhammed Lübbî, *Tuhfetü'l-Fethiyye* (Trabzon: Numanzâdeler Aile Kütüphanesi, NAK 1/b), 2b.

[55] Özcan, “Beşir Ağa, Moralı”.

[56] Lübbî, *Tuhfetü'l-Fethiyye* (Numanzâdeler Aile Kütüphanesi, NAK 1/b), 1b-2a.

[57] Lübbî'nin Beşir Ağa'yı tarif ederken kullandığı “ilim güneşiyle devletin ışıklarını saltanatlar üzerinde parlatan”, “cömertliğinin mürekkep damlalarıyla ilim efendilerinin ateşini söndüren”, “evrensel bilginin, güzel ve temiz ahlakın kaynağı ve efendisi”, “hat ilminde tanınmış bir üstat” gibi ifadelerden onun ilim ve fazilet sahibi iyi bir âlim ve devlet adamı ve aynı zamanda iyi bir hattat olduğu anlaşılmaktadır. Lübbî'nin “Eğer onu doğru tarif ettiğimi iddia etsem, karışıyla dünyanın çevresini ölçtüğünü iddia eden biri gibi olurum. Onu övmek konusunda susmak onu övmek, onu tarif edememeyi kabul etmek ise onu tarif etmektir.” şeklindeki ifadeleri her ne kadar onu vassfederken mübalağa yaptığını gösterse de bu ifadelerde bir gerçeklik payı olduğu muhakkaktır. Bahsi geçen bu ifadeleri için bk. Lübbî, *Tuhfetü'l-Fethiyye* (Numanzâdeler Aile Kütüphanesi, NAK 1/b), 2a-2b.

[58] Lübbî, *Tuhfetü'l-Fethiyye* (Numanzâdeler Aile Kütüphanesi, NAK 1/b), 2b-3a.

Ehl-i sünnet ile Mu'tezile mezhebi arasındaki halku'l-Kur'ân tartışmasına^[59] temas etmek ve bu konuda Ehl-i sünnetin haklılığına işaret etmek üzere şu ifadelerle Kur'ân'ın tarifini yapmaktadır.^[60]

"Bil ki Kur'ân, Allah Teâlâ'nın kelâmı olup gayrı mahlûktur. O, semadan Hz. Peygamber'e indirilen, ondan tevatürle nakledilen, kendisinde şüphe olmayan, mushaflarımızda yazılan, kalplerimizde mahfuz bulunan, dillerimizle okunan, kulaklarımızla işitilen, (bununla birlikte) bunlara hulûl etmeyen, bilakis Yüce Allah'ın zâtı ile kâim olan kadîm bir mânâdır. O kadîm mânaya (Allah'ın kelâmına) delâlet eden nazımla telaffuz edilir ve dinlenir, zihinde tasavvur edilen lafızlarla ezberlenir, ona delâlet eden harfler için konulmuş şekillerle yazılır."

Bu tariftten sonra; "Ateş yakıcı bir cevherdir. Bunun ağızla söylenmesi ve kalemle yazılması onun hakikatının ses, harf ve mürekkep olmasını gerektirmez." şeklindeki klasik kaynaklarda benzerinin çokça yer aldığı bir örneği de vermektedir.^[61] Bu örnekle anlatmak istediği husus şu şekilde açıklanabilir. Bir sayfanın üzerine ateş yazıldığında o sayfaya ateş hulûl etmediği, bir ağızdan ateş lafzı çıktığında o ağza ateş hulûl etmediği gibi mushaflara yazıldığında, kalplerde korunduğunda, dillerde okunduğunda, kulaklarda işitildiğinde de Allah'ın kelâmı bunlardan hiçbirine hulûl etmez. Çünkü sayfaya ya da ağza hulûl olsaydı sayfa ya da ağız yanardı. Kelâmul-lah da mushafa, kalbe, dile, kulağa hulûl etseydi hulûl ettiği mahal, onunla mütekellim, emredici ve nehyedici olurdu. Bu yüzden kelâmul-lah sayfalara, kalplere, dillere ve kulaklara geçişle ilâhî zâtın ayrılmaz.^[62]

Halku'l-Kur'ân konusunda Eş'ariyye ve Mâturîdiyye; kelâm-ı nefîs, kelâm-ı lafzî şeklinde bir ayırım yapmışlar ve kelâm-ı nefîs'in işitilebilir olup olmadığı sorusunu gündeme getirmişlerdir.^[63] Müellif de bu konuyu gündemine almış ve Ehl-i sünnetin akaid kitaplarında geçen bilgilerden hareketle şu ifadeleri kullanmıştır:^[64]

"Allah Teâlâ'nın sıfatı olan kelâm-ı nefîsîye gelince onun işitilmesi hususunda ihtilaf vardır: Eş'arî, işitilmesinin caiz olduğu görüşündedir. Ebû İshâk el- İsferyânî bu görüşü reddetmiştir

[59] Bu tartışmanın özünü kelâm-ı nefîsinin varlığını kabul veya red fikri oluşturmaktadır. Mu'tezile, nefîs kelâmının varlığını kabul etmez. Mushaflarda yazılma, kulaklarla işitilme gibi şeylerin sonradan olmanın (hudûs/yaratılma) belirtileri olduğunu ifade eder. Ehl-i sünnet ise nefîs kelâmı kabul eder. Onlara göre Kur'ân Allah'ın zâtı ile kâim, kadîm, ezeli bir mânâdır. Kelâmul-lah delâlet eden sözler vasıtasıyla yazılır, telaffuz edilir, dinlenir ancak Mushaflara, dillere ve kulaklara hulûl etmez. Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed Ali el-Kârî, *Şerhu Kitâbi'l-Fıkhi'l-Ekber* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984), 83-84; İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Rûknüddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşad ilâ kavâtı'l-edilleti fî usûli'l-i'tikad* (Mısır: Mektebetü'l-Hancı, 1950), 104 vd.

[60] Bu tarif, benzer lafızlarla özellikle akaid kitaplarında yer almaktadır. Müellifin tarifine yakın bir tarif için bk. Bihîştî Ramazan Efendi, *Şerh-i Ramazan Efendi 'alâ şerhi's-Sa'd 'ale'l-Âkâidi'n-Nesefiyye*, thk. Muhammed Hâdî eş-Şemmerî el-Mardinî (Diyarbakır: Mektebetü Seyda, 1433/2012), 220-221.

[61] Benzer bir örnek ve açıklama şu şekildedir: "Allah'ın kelâmı mushaflarda yazılıdır, gönüllerde saklanmıştır, dillerde okunur. Kâğıt, mürekkep, yazı, harf ve seslere gelince: Bunların hepsi de sonradan meydana gelmişlerdir. Çünkü onlar cisim ve cisimlerdeki arazlardır. Allah'ın kadîm olan kelâm sıfatının mushafta olduğunu söylemek, kadîmin zâtının da mushafta olmasını gerektirmez. Nitekim ateşin kitapta yazılı olduğunu söylediğimiz zaman, ateşin zâtının da kitapta olması icap etmez. Eğer öyle olsaydı kitap yanardı. Ve yine ateşin zâtı, "ateş" diyen adamın dilinde olsaydı, adamın dili yanardı. Ateş sıcak bir cisimdir. Belki harflerden meydana gelen ses, bu cisme delalet eder. Yakıcı sıcaklık delâletin kendisi değil, ateş lafzının delâlet ettiği cismin zâtıdır. İşte Allah'ın zâtıyla kâim olan kelâm sıfatı da "delâlet edilen"dir. Delilin zâtı değildir. Harfler ise bu ezeli kelâma delâlet eden birer delil oldukları için, şeriat onlara saygı gösterilmesini gerekli kılmıştır." Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *el-İktisâd fî'l-i'tikâd (İtikatta Sözü'n Özü)*, trc. Ömer Dönmez (İstanbul: Hisar Yayınları, ts.) 114-115.

[62] Benzer açıklamalar için bk. Ebû Bekr el-Bâkullânî, *el-İnsâf fî-mâ yecibu i'tikâduh velâ yecüzü'l-cehlü bih*, nşr. M. Zâhid el-Kevserî (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1413/1993), 26; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *Kitâbu'l-Erba'in fî usûli'd-dîn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1409/1988), 13; Recep Ardoğan, "Mütekellimlere Göre Kelâm-ı Nefsî ve İşitilebilirliği", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 13/2 (2013), 80.

[63] Eş'ariyye ile Mâturîdiyye arasında ihtilaf edilen hususlardan biri nefîs kelâmının işitilip işitilemeyeceği meselesidir. Eş'arilerin ekseriyeti işitilebileceği, Mâturîdilerin geneli ise işitilemeyeceği kanaatinde dirler. Ancak her iki ekol mensupları da bu konuda kendi içlerinde bir görüş birliği sahip değildir. Ayrıca onun işitilebileceği düşüncesinde olan bazı kelâmcılar bununla duyuyula algılamayı değil mânânın doğrudan kavranmasını kast etmişlerdir. Diğerleri ise nefîs kelâmının işitilmesinin bu dünyadakinden tamamen farklı, ses ve harfleri algılamının ötesinde bir kavrayış olduğu kanaatinde dirler. Ardoğan, "Mütekellimlere Göre Kelâm-ı Nefsî ve İşitilebilirliği", 177-197.

[64] Müellifin ibarelerine çok yakın ifadeler için bk. Ali el-Kârî, *Şerhu Kitâbi'l-Fıkhi'l-Ekber*, 84. İbarelerdeki benzerlik Lübî'nin bu açıklamaları ilgili kaynaktan almış olabileceğini akla getirmektedir.

ki Şeyh Ebû Mansûr'un tercihi de budur. Buna göre Allah Teâlâ'nın "...*Ta ki Allah'ın kelamını işitsin*" (et-Tevbe 9/6) sözü, "Ta ki Allah'ın kelamına delalet eden şeyi işitsin" anlamındadır. Bu tıpkı "falancanın ilmini işittim" denilmesi gibidir. (Bu görüş sahiplerine göre) Mûsâ (a.s.) Tur Dağı'nda Allah Teâlâ'nın kelâmına delâlet eden bir ses işitmiştir. Fakat arada kitap vasıtası olmadığından, Hz. Mûsâ "Kelîm/Kelîmullah (Allahın kendisiyle konuştuğu kimse)" diye isimlendirilmiştir."

Bu açıklamaları ile müellif, nefsî kelamın Allah'ın sıfatı olduğunu ifade ettikten sonra bunun işitilmesi konusunda ulemanın ihtilaf ettiğini, Eş'arî'nin (öl. 324/935-36) nefsî kelamın işitilebileceği görüşünü savunduğunu, ancak yine Eş'ariyye'ye mensup olan Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin (öl. 418/1027) ise bu görüşü reddettiğini ve esasında bunun da Ebû Mansûr Mâtürîdî'nin (öl. 333/944) görüşü olduğunu belirtmiştir. Âyetlerde geçen ifadelerin de "kelâm-ı nefsinin değil ona delâlet eden şeyin işitilebileceği" şeklinde yorumlandığını zikrederek bu görüş sahiplerine katıldığını da ima etmiştir. Müellif Kur'ân'ın tarifi ve diğer konularla ilgili kelâmî meseleleri burada kısaca ele aldığını ifade etmiş ancak bunları hangi saikle zikrettiğine temas etmemiştir.

Müellif, sûreye giriş mahiyetinde herhangi bir bilgi vermeksizin "Şüphesiz biz sana apaçık bir fetih verdik. Ta ki Allah, senin geçmiş ve gelecek günahlarını bağışlasın." (Fetih 48/1-2) âyetini zikrederek direk olarak sûreyi tefsir etme yolunu seçmiştir. İlk olarak fetih kavramının tarifi ile söze başlamıştır. "Fetih, cihat bağlamında ele alınırsa, ister barış yoluyla olsun ister savaş yoluyla düşmanlara karşı zafer anlamına gelir." diyerek barış yoluyla elde edilen zaferin de fetih sayılması gerektiğini ifade etmiştir. Bu konudaki görüşünü Dahhâk (öl. 105/723) ve Zeccâc'dan (öl. 311/923) bir nakilde bulunarak desteklemiştir. Bu sûre-i celilede bahsi geçen fetih ile neyin kast edilmiş olabileceği konusunda çeşitli yaklaşımlar olduğunu ifade etmiş ve bunları birkaç maddede şöyle özetlemiştir:

Birincisi; burada fetihten kasıt Mekke-i Mükerreminin fethidir. Buna delil de Hz. Peygamber'den nakledilen şu rivayettir: "Her kim Fetih sûresini okursa, sanki Hz. Muhammed (sav) ile beraber Mekke'nin fethinde bulunmuş gibidir."^[65] Burada fetihle ilgili âyetin "فَتْحَنَا" şeklinde geçmiş zaman kipiyle geldiği, oysa bu âyetin indirildiği esnada Mekke'nin henüz fethedilmemiş olduğu şeklinde bir itiraz gelecek olursa bu itiraza da âyette geçmiş zaman ifadesinin kullanılmasının fethin mutlaka gerçekleşeceğinin vurgulanması için tercih edildiği söylenerek cevap verilir demiştir. Müellif, fetihle ilgili yaklaşımları açıklarken fethin gerekçesi konumundaki "Ta ki Allah, senin geçmiş ve gelecek günahlarını bağışlasın." (Fetih 48/2) cümlesini de her yaklaşıma göre açıklama yoluna gitmiştir. Buna göre fetihten kasıt eğer Mekke'nin fethi ise mâna, Allah senin Mekke'nin fethinden önceki ve sonraki günahlarını bağışlasın şeklindedir. Bu durumda akla peygamberlerden günah sadır olur mu? sorusu gelmektedir. Müellif bu konuda tıpkı diğer âlimler gibi düşünmektedir. Yani peygamberler ismet sıfatına sahiptirler. Dolayısıyla onlardan sehven ya da amden sağair sadır olabilir. Ancak onların sağairi bizden sadır olan mubahlar menzilesindedir. Müellif bu konuda söylenecek çok söz olduğunu ancak bunun yerinin burası olmadığını ima ederek bu bahsi derinleştirmemiştir. Ayrıca âyetin, "Allah senin hürmetin sebebiyle ebeveynin Adem ve Havva'nın geçmiş günahlarını bağışlasın." şeklindeki bir anlama da gelebileceğini kaydetmiştir. Bazı âyetlerle istihsad ederek bu konuyu açıklamaya çalışmıştır. Müellifin ihtimal dâhilinde gördüğü bir diğer anlam ise şudur: Biz sana her türlü hikmet, nübüvvet, ilim, hayır ve hasenat kapısını açtık. Ta ki Yüce Allah kıyamet gününde senin şefaatin sebebiyle ümmetinin günahlarını bağışlasın. Müellif bütün bunlardan hareketle fethin bağışlanma için bir sebep olduğu sonucunu da çıkarmıştır.

[65] Irâkî, bu rivayetin mevzu olduğunu ifade etmiştir. bk. Ebû'l-Fazl Zeynüddin el-İrâkî, *Tahrîcu Ehâdîsi İhyâu Ulûmiddîn* (Riyad: Dâru'l-Âsime, 1408/1987), 2/358.

İkincisi; fetihten kasıt hükümdür. “فَاتْفَحْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ قَوْمِنَا بِالْحَقِّ” (Ey Rabbimiz! Bizimle kavmimiz arasında adaletle hükmet.” (A’râf 7/89) âyetindeki fetih kelimesi buna delildir. Zira kelime burada hüküm mânasına kullanılmıştır. Bu durumda âyet şüphesiz biz sana peygamberliğin hakkında apaçık deliller ve mucizelerle dolu bir hüküm verdik ki iddia ettiğin şeylerde ve söylediklerinde doğru olduğun bilinsin. Ve Allah, sana ikram ettiği bu şeyler sebebiyle seni bağışlasın.

Üçüncüsü; hüccetle, aklî ve naklî delillerle İslâm’ın fethidir. Yani şüphesiz biz sana bu delillerle İslâm’ı açtık/İslâm fethini verdik mânasınadır.

Dördüncüsü; fetihten maksat Hudeybiye Antlaşması’dır ki bu çoğunluğun görüşüdür.

Müellif bu dört farklı yaklaşımı zikretmiş ancak herhangi bir değerlendirme yapmamış, aralarından tercihte bulunduğu dair bir ifade de kullanmamıştır. Fakat ilerleyen bölümlerde yapmış olduğu açıklamalardan fethin Hudeybiye Antlaşması ile ilgili olduğu görüşünü benimsediği anlaşılmaktadır.

Âyetin, “sana olan nimetini tamamlasın” (Fetih 48/2) kısmını şu şekilde açıklamıştır. Nimetin tamamlanması, hak dini, mucizelerle diğer tüm batıl dinlere üstün kılmakla olur. Bu, nimetin bu dünyaya mahsus olan yönüdür. Âhirette nimetin tamamlanması ise şefaatin kabulüyle olacaktır.

Lübbî Efendi’nin “İmanlarına iman katsınlar diye müminlerin kalplerine huzur ve güven aşılayan da O’dur.” (Fetih 48/4) âyetinden itibaren sûrenin sonuna kadar olan kısmı, Osmanlı ulemasının sık başvurduğu kaynaklardan biri olan Ebü'l-Leys es-Semerkandî’nin (öl. 373/983) *Tefsîru Ebi'l-Leyss es-Semerkandî* isimli tefsirinden ihtisar ettiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda risâlenin geri kalan kısmında da genel olarak Hz. Peygamber’in gördüğü rüya üzerine ashabıyla birlikte yaptığı umre yolculuğu, bu yolculuğun zamanı, yolculuğa katılan kişi ve hayvan sayısı, yolculuğun şekli, müşriklerin bu yolculuğu engelleme teşebbüsleri ve diğer süreçler, Hz. Osman’ın hapse atıldığı söylentileri üzerine yapılan Rıdvan Biatı, Hudeybiye Antlaşması, bu antlaşmanın yapıldığı yer ve zaman ve bunlara bağlı diğer tarihî hususlar ele alınmış ve âyetlerin kısa tefsirleri yapılmıştır.

Lübbî Efendi’nin, bütün bu konuları işlerken, yer yer kısa farklı alıntılar ya da değerlendirmeler yapmış olsa da büyük oranda bahsi geçen tefsirden faydalandığı basit bir karşılaştırmayla görülebilmektedir.^[66] Ancak o, Semerkandî’nin tefsirinde açıklanan her konuyu eserine almamış, sadece tefsirini uygun gördüğü kısımları özetlemiştir. Örneğin; Semerkandî bazı kıraat farklılıklarına da temas ettiği halde Lübbî Efendi bu konuya hiç yer vermemiştir. Lübbî Efendi’nin iki yerde Mâtürîdî’nin (öl. 333/944) *Te’vîlâtü'l-Kur’ân/ Te’vîlâtü Ehli’s-sünne* isimli tefsirinden istifade ettiği de tespit edilmiştir. Birincisi “(Ey Muhammed!) Şüphesiz biz seni bir şâhit, bir müjdeci ve bir uyarıcı olarak gönderdik.” (Fetih 48/8) şeklindeki sûresinin sekizinci âyetinde geçen beşaret ve nezaret kavramlarının tanımınıdır.^[67] İkincisi “...Bilâkis onlar, pek az anlayan kimselerdir.” (Fetih 48/15) âyetinde geçen fıkıh kavramının tanımınıdır.^[68] Bu tanımların neredeyse birebir alıntılandığı ibarelerden anlaşılmaktadır.

[66] Lübbî Efendi’nin bu risâlesinin Semerkandî’nin tefsiri ile karşılaştırılması için bk. Ebü'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî, *Tefsîru's-Semerkandî (Bahrü'l-'ulûm)* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413/1993), 3/249-259.

[67] Lübbî ve Mâtürîdî’nin ibareleri için bk. Lübbî, *Tuhfetü'l-Fethiyye* (Numanzâdeler Aile Kütüphanesi, NAK 1/b), 7b: (البشارة: هي تذكر عواقب الخيرات والحسنات، والإخبار عن أحوالها: أنها إلى ماذا يفضي أربابها وعما لها؛ ليرغبهم فيها. والندارة: تذكر عواقب الشرور والسيئات، والإخبار عن أحوالها: أنها إلى ماذا يفضي أربابها وعما لهم؛ ليرغبهم فيها) (أنها إلى ماذا يفضي أربابها وعما لها؛ ليرغبهم فيها) (أنها إلى ماذا يفضي أربابها وعما لهم؛ ليرغبهم فيها) Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkandî, *Te’vîlâtü'l-Kur’ân*, thk. Meccî Basellûm (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1426/2005), 9/296:

(البشارة: هي تذكر عواقب الخيرات والحسنات، والإخبار عن أحوالها: أنها إلى ماذا يفضي أربابها وعما لهم؛ ليرغبهم فيها) (الندارة: هي تذكر عواقب الشرور والسيئات، والإخبار عن أحوالها: أنها إلى ماذا يفضي أربابها وعما لهم؛ ليرغبهم فيها)

[68] Lübbî ve Mâtürîdî’nin ibareleri için bk. Lübbî, *Tuhfetü'l-Fethiyye* (Numanzâdeler Aile Kütüphanesi, NAK 1/b), 10a:

(الفقه: معرفة الشيء بنظيره الدال على غيره) (الفقه: هو معرفة الشيء بنظيره الدال على غيره، أو معرفة ما غاب بما شهد، أو معرفة الخفي الباطن بالظاهر، ونحوه)

Mâtürîdî, *Te’vîlâtü'l-Kur’ân*, 8/301:

Mukaddimesi hariç genel olarak sade ve anlaşılabilir bir üslupla ele alınan risâle dikkatli bir şekilde incelendiğinde müellifin genel olarak rivayet metoduna başvurduğu ancak dirayet metodunu da ihmal etmediği rahatlıkla görülmektedir. Âyetleri tefsir ederken birkaç yerde farklı âyetlerden istifade ederek âyeti âyetle tefsir etme yöntemini kullanmıştır. Bazı konuların açıklanmasında yeri geldikçe Hz. Peygamber'in hadislerine yer vermiştir. Bazen (وسبب نزول هذه الآية) gibi ifadeler kullanarak bazen de bu ifadelere yer vermeksizin âyetlerin nüzul sebebine dair çeşitli nakillerde bulunmuştur. Hatta âyetlerle dönemin olayları arasında yer yer bağlantı kurmuş ve açıklayıcı bilgiler vermiştir. Bazı tefsirlerde sûrenin faziletine dair bir rivayet olarak yer alan "Her kim Fetih sûresini okursa, sanki Hz. Muhammed (sav) ile beraber Mekke'nin fethinde bulunmuş gibidir."^[69] şeklindeki rivayeti bir konuyu açıklama bağlamında, fazilet rivayeti olduğuna ve sıhhatine temas etmeden zikretmiştir. Sahabeden Abdullah b. Abbâs ve Enes b. Malik ile Tabîîn âlimlerinden Dahhâk, Katâde ve İbn Şihâb'dan isimlerini zikrederek nakilde bulunmuştur. İsmi zikrettiği bir âlim de Zeccâc'dır. Bazen "çoğunluk bu görüştedir" diyerek isim zikretmeksizin âlimlerin görüşlerine yer verdiği de olmuştur. Kelâmî konuları açıklarken Eş'ârî, Ebû İshâk İsferâyînî ve Mâtürîdî'nin isimlerini birer kez zikrederek görüşlerine yer vermiştir. Gerek isim zikrederek gerekse isim zikretmeksizin yapmış olduğu nakillerde herhangi bir kitabı kaynak göstermemiştir. Zikrettiği isimlerin sınırlı sayıda olması sadece bu isimlerden nakilde bulunduğu anlamına gelmez. Zira kullandığı ibarelerden görüşlerinin önemli bir bölümünün önceki âlimlere dayandığı anlaşılmaktadır. Rivayet ettiği hadisler ile sahâbe ve tâbiînden naklettiği haberlerde sened zikretmemiştir. Salât, zekât, hayât gibi bazı kelimelerin yazımında mushaf imlası tercih edilmiştir. Bu tercihin müellife mi yoksa müstensih mi ait olduğu bilinmemektedir. Öte yandan rivayetlerin ihtisar edilmesinden ve metnin özet olmasından kaynaklı olduğu düşünülen ibare zayıflıklarına da yer yer rastlanmaktadır.

Risâlede rivayet metodu ile birlikte dirayet yoluna da başvurulmuştur. Kelimelerin kökleri, türetilişleri ve anlamları ile ilgili bazı açıklamalar yapılmış ve yeri geldikçe belâğî nüktelere de temas edilmiştir. Örneğin kelamın mukteza-i zahirin dışına çıkarak mâzî sîgâsı gelmesi gereken yerde muzârî sîgâsının kullanılmasının söze kattığı incelik vurgulanmış ve bunun bazı şüphelerin izale edilmesine katkı sağladığı anlatılmıştır. Bir konuyu açıklama bağlamında sık sık birden fazla vecih olduğu söylenmiş ve bu vecihler kısaca zikredilerek değerlendirmeler yapılmış ve aralarından tercihte bulunulmuştur. Tercih edilen görüşler gelenekte olduğu gibi umumiyetle "kâle" lafzı ile verilirken zayıf bulunan görüşler "kîle" lafzı ile zikredilmiştir. Zaman zaman "fe in kîle fe cevâbu" şeklinde bir anlatım yöntemine de başvurulmuştur. Yeri geldikçe itikâdî-kelâmî konular da ele alınıp değerlendirilmiştir. Bazı kavramların ıstılahî anlamları da zikredilmiştir. Müfessir âyetleri izah ederken bazı âyetleri diğer âyetlerle birleştirerek, bazılarını teker teker, bazılarını ise bir âyeti bir kaç parçaya bölerek tefsir etme şeklinde bir metodu benimsemiştir.

Sonuç

Bu çalışma, Osmanlı sarayında bir dönem "Hâfız-ı Kütüp" olarak çalışan Seyyid Muhammed Lübbî Efendi ve eserleri ile ilgili yapılan ilk çalışmadır. Çalışma sonucunda onun hayatına dair yeterince bilgiye ulaşılamamış olsa da eserlerinden hareketle on sekizinci yüzyılda yaşayan önemli bir mütercim ve yazar olduğu kanaatine varılmıştır. Tamamı el yazması olan eserlerini Sultan I. Mahmud (1730-1754) zamanında Dârüssaâde Ağası Beşir Ağa'nın talebi doğrultusunda kaleme aldığı anlaşılmıştır. Sonuç olarak, makalede genel hatlarıyla ilgili eserler ele alınmış, ancak özellikle Numanzâdeler Aile Kütüphanesi'nde bulunan, müstakil bir Fetih sûresi tefsiri niteliğindeki on dört varaklık *Tuhfetü'l-Fethiyye* adlı eser üzerinde durulmuştur. Eserin kısa bir tahliline yer

[69] Irâkî'nin beyanına göre bu rivayet mevzudur. Irâkî, *Tahrîcu Ehâdîsi İhyâu Ulûmiddîn*, 2/358.

verilmiş ve metni çalışmanın sonuna eklenmiştir. Eserde müellif sûreyi tefsire başlamadan önce Kur'ân'ın tanımı, özellikleri, mahluk olup olmadığı gibi konuları kelâm ilmi açısından ele alıp tartışmış ve Ehl-i sünnet âlimlerinin konu ile ilgili yaklaşımlarını benimsediğini ortaya koymuştur. Mu'tezile âlimlerinin bu konulardaki görüşlerini ise reddetmiştir. Sûreyi tefsir ederken kısmen farklı kaynaklardan faydalanmış olmakla birlikte ekseriyetle Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin tefsirinden istifade etmiştir. Yöntem olarak hem rivayet hem de dirayet metoduna başvurmuştur. Bu meyanda âyetleri tefsir ederken başka âyetlerden, hadislerden, sahabe ve tabiin sözleri ile ulemanın görüşlerinden faydalanmıştır. Dilbilim ve kelâm ilmi ile ilgili konular üzerinde de durmuştur. Lübbî Efendi'nin bu eseri geleneğin bir devamı ve tekrarı niteliğindedir. Eserde özgün yorumlara pek rastlanmamaktadır. Daha ziyade önceki âlimlerin açıklamaları arasından tercihlerde bulunularak inşa edilmiş bir metin özelliği taşımaktadır.

Kanaatimize göre bu çalışmanın en önemli sonucu şahıs kitaplıklarında ve aile kütüphanelerinde bulunan yazma eserlerin nasıl bir öneme sahip olabileceğini ortaya koymasıdır. Zira bu çalışmada incelenen *Tuhfetü'l-Fethiyye* isimli eserin tek bir nüshası tespit edilebilmiştir. O da sadece Numanzâdeler Aile Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Dolayısıyla gerek Türkiye'deki gerek Türkiye dışındaki şahıs kitaplıklarında bulunan yazma eserlerin tespit edilip dijital ortama aktarılmasının, atalarımızdan bize intikal eden bu tarihî ve kültürel mirası korumanın, gelecek kuşaklara aktarmanın ve araştırmacıların hizmetine sunmanın ne kadar büyük bir önem taşıdığı bir kez daha ortaya çıkmıştır.

Kaynakça

- Abay, Muhammet. "Osmanlı Dönemi Dirayet Tefsirleri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 18/9 (2011), 67-137.
- Abay, Muhammet. "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası". *Dîvân: İlmi Araştırmalar* 6/1 (1999), 249-303.
- Ali el-Kârî, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed. *Şerhu Kitâbi'l-Fıkhî'l-Ekber*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984.
- Almanya Milli Kütüphanesi. "Türkçe Yazmaları". Erişim 10 Mart 2024. https://www.qalamos.net/receive/DE1Book_manuscript_0001805
- Ardoğan, Recep. "Mütetekellimlere Göre Kelam-ı Nefsî ve İşitilebilirliği". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 13/2 (2013), 177-197. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3344414>
- Aydar, Hidayet. "17. Asır Osmanlı Tefsir Hareketine Panoramik Bakış", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVII. Yüzyıl*. ed. Hidayet Aydar-Ali Fikri Yavuz. 59-206. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.
- Bağdatlı, İsmail Paşa. *Hediyetü'l-ârifîn esmaâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*. tsh. Kilisli Rifat Bilge-İbnülemin Mahmûd Kemâl İnal. 2 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951-1955.
- Bağdatlı, İsmail Paşa. *Îzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ Keşfi'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. haz. Mehmet Şerefettin Yaltkaya-Kilisli Rifat Bilge. 2 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 2. Basım, 1971-1972.
- Bâkılânî, Ebû Bekr. *el-İnsâf fi mâ yecibu i'tikâduh velâ yecûzü'l-cehlü bih*. nşr. M. Zâhid el-Kevseri. Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1413/1993.
- Bedir, Murteza. "Vikâyetü'r-Rivâye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 3 Mayıs 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/vikayetur-rivaye>
- Bihîştî, Ramazan Efendi. *Şerh-i Ramazan Efendi 'alâ şerhi's-Sa'd 'ale'l-Âkâidi'n-Nesefiyye*. thk. Muhammed Hâdî eş-Şemmerî el-Mardinî. Diyarbakır: Mektebetü Seyda, 1433/2012.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtü'l-müfessirîn*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973.
- Birişik, Abdülhamit, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri -Tebliğler ve Müzakereler- Tartışmalı İlmi Toplantı 21-22 Ekim 2011*. 199-240. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
- BOA. Osmanlı Arşivi. [C.MF.] No. 123, Gömlek No. 6104. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâ'îl. *el-Câmi'u's-Şâhih*. thk. Mustafa Dîb el-Bugâ. 7 Cilt. Şam: Dâr İbn Kesîr, Dârü'l-Yemâme, 5. Basım, 1414/1993.
- Bulutlu, Yusuf - Bulutlu, Bünyamin. "Kurd Efendi ve Vikâye Tercümesi". *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi* 8 (Eylül 2022), 89-119. <https://doi.org/10.56720/mevzu.1128814>
- Bursalı, Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. 3 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Rûknüddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf. *Kitâbü'l-İrşad ilâ kavâtı'l-edilleti fi usûli'l-i'tikad*. Mısır: Mektebetü'l-Hancı, 1950.
- Demir, Ziya. *XIII-XVI. Y.Y. Arası Osmanlı Müfessirleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006.
- Doğan, Enfel - Salmani Milad. "XVIII. Yüzyılda Yazılmış Olan Bir Tefsir: Şeyh Mustafa'nın Fetih Suresi Tefsiri". *Asos Journal: The Journal of Academic Social Science* 4/24 (2016), 395-405.
- Doğan, İshak, *Osmanlı Müfessirleri*. İstanbul: İz Yayıncılık 2011.

- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *el-İktisâd fi'l-i'tikâd (İtikatta Sözü'n Özü)*. trc. Ömer Dönmez. İstanbul: Hisar Yayınları, ts.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *Kitâbu'l-Erba'în fi usûli'd-dîn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1409/1988.
- Hatipoğlu, İbrahim. "Meşâriku'l-Envârî'n-Nebeviyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 27 Kasım 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mesarikul-envarin-nebeviyye>
- Irâkî, Ebû'l-Fazl Zeynüddîn. *Tahrîcu Ehâdîsi İhyâu Ulûmiddîn*. 7 Cilt. Riyad: Dâru'l-Âsime, 1408/1987.
- Irâkî, Ebû'l-Fazl Zeynüddîn. *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr fi'l-esfâr fi tahrîci mâ fi'l-İhyâ'i mine'l-ahbâr*. Beyrut: Dâr İbn Hazm, ts.
- Kandemir, M. Yaşar. "Kâdî İyâz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 14 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kadi-iyaz>
- Karabulut, Ali Rıza - Karabulut, Ahmet Turan. *Mu'cemü't-Târîhi't-Türâsi'l-İslâmî fi Mektebâti'l-'âlem*. 6 Cilt. Kayseri: Dâru'l-Akabe, 2001.
- Kaya, Murat. "Tanzimat Sonrasındaki Tefsir Faaliyetleri". *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri -Tebliğler ve Müzakereler- Tartışmalı İlmi Toplantı 21-22 Ekim 2011*. 301-338. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
- Kılıç, Hulusi. "İbşîhî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 3 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibsihi>
- Kurtulmuş, Fatih. "Mısır El-Ezher Şeyhliği Kütüphanesinde Bulunan Türkçe Yazma Eserler". *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 44 (2019), 160-186. <https://doi.org/10.17498/kdeniz.644882>
- Lübbî, Seyyid Muhammed. *Esne't-tuhaf fi tercemeti'l-Müstetraf*. İstanbul: Nuruosmaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 03737, 1a-464b.
- Lübbî, Seyyid Muhammed. *Esne't-tuhaf fi tercemeti'l-Müstetraf*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 341, 1a-447b.
- Lübbî, Seyyid Muhammed. *Ravzü'l-ahyârî'l-müntehab min Rebî'i'l-ebrâr tercümesi*. Mısır: el-Ezher Şeyhliği Kütüphanesi, Lugat-ı Şarkıyye, 677, 1a-246b.
- Lübbî, Seyyid Muhammed. *Şerhu'l-Eşkâlî's-Seb'a ve'l-Hurufi's-Seb'a*. İstanbul: Nuruosmaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 04938-003, 40b-44a.
- Lübbî, Seyyid Muhammed. *Tekmiletü't-Terceme 'ale't-Tarîkatî'l-Muhammediyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, 00696, 1a-387a.
- Lübbî, Seyyid Muhammed. *Tercemetü's-Şîfâ' fi şemâili sâhibi'l-istifâ*. İzmir: Tire İlçe Halk Kütüphanesi, Necip Paşa, 126, 1a-219b.
- Lübbî, Seyyid Muhammed. *Tuhfetü'l-Fethiyye*. Trabzon: Numanzâdeler Aile Kütüphanesi, NAK 1/b, 1a-14a.
- Maden, Şükrü. "Osmanlı 17. Yüzyılında Sûfî Müfessir Abdülhay Celvetî ve Fetih Sûresi Tefsiri". *Sahn-ı Semân'dan Dârulfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVII. Yüzyıl*. ed. Hidayet Aydar- Ali Fikri Yavuz. 207-240. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.
- Maden, Şükrü. "Osmanlılarda el-Keşşâf ve Envârü't-Tenzîl Hâşiyeleri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 18/9 (2011), 241-273.
- Martı, Huriye. "et-Tarîkatü'l-Muhammediyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 4 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/et-tarikatul-muhammediyye>

- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. thk. Mecdî Basellûm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Mertoğlu, M. Suat. "Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Kur'an ve Tefsir Literatürüne Toplu Bir Bakış -Birincil Eserler ve Onlara Dair İncelemeler-". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 18/9 (2011), 9-66.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebû'l-Hasen. *Tefsîr-u Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1423/2002.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-sahîh*. 8 Cilt. Beyrut: Dâr Tavku'n-Necât, 1433/2012.
- Özcan, Abdülkadir. "Beşir Ağa, Hacı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 4 Mayıs 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/besir-aga-haci>
- Özcan, Abdülkadir. "Beşir Ağa, Morali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 4 Mayıs 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/besir-aga-morali>
- Öztürk, Mustafa - Mertoğlu, M. Suat. "Zemahşerî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Şubat 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/zemahseri>
- Polat, İrfan. "Lübbî, Seyyid Mehmed Efendi", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. Erişim 25 Kasım 2023. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/lubbi-seyyid-mehmed-efendi>.
- Rahmi, Ali Es'ad Ali. "Dârü'l-Kütübü'l-Misriyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 7 Mayıs 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/darul-kutubil-misriyye>
- Rûznâmçe*, İstanbul: Nuruosmaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 05193-43, 1a-41b.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*. 33 Cilt. Cidde: Dârü't-Tefsîr, 1436/2015.
- Saylan, Şenol. "Çaykara'da Bir Ulemâ Ailesi: Numanzâdeler". *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dînî Hayat Sempozyumu (Bildiriler Kitabı)*. ed. Şenol Saylan-Betül Saylan. 1/355-375. İstanbul: Değişim Yayınları, 2016.
- Semerkindî, Ebû'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm. *Tefsîru's-Semerkindî (Bahrü'l-'ulûm)*. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1413/1993.
- Turgut, Ali. "Muhyiddin Mehmed, Hatibzâde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 4 Mayıs 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhyiddin-mehmed-hatibzade>
- Vâkîdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer. *el-Megâzî*. 3 Cilt. thk. Marsden Jones. Londra: Oxford Üniversitesi, 1966.
- Yaşar, Hüseyin. "Beylikler Dönemi Müfessirlerinden Şihabüddin Sivasî'nin Fetih Suresi Tefsiri ve Dönemin Fetih Anlayışı". *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu -I Aydınogulları Tarihi 04-06 Kasım 2010 (Bildiriler)*. haz. Mehmet Ersan vd. 447-459. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- Yazar, Sadık. "Osmanlı Döneminde Fıkıh Sahasında Yapılmış Türkçe Tercümeler". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/23 (2014), 49-166.
- Yazıcı, Hüseyin. "Muhâdarât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 19 Haziran 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhadarat>
- Zeccâc, Ebû İshak İbrâhîm b. es-Serî. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*. thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988.

Ek- 1: Tuhfetü'l-Fethiyye'nin Arapça Metni

[تحفة الفتحية]

[لسيد محمد لبّي ابن يحيى الأذني]

[1b]/ بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لمن فتح خزائن فتحه للمستفتحين فتحا مُبينًا، وجعلَ للأَنْصار^[٧٠] نصرتَه حصنًا حصينًا. والصَّلَاةُ على مُحَمَّدٍ المَبْعُوثِ هُدًى للأَنْامِ بشيرًا ونذيرًا. وداعيًا إلى الله بإذنه وسراجًا منيرًا. وعلى آلِهِ وأَصْحَابِهِ الَّذِينَ هُمْ اَعْتَمَدُوا في شَرِيفِ ساحتِهِ كرامة الاستصحاب^[٧١] والاستحسان من المهاجرين والأنصار^[٧٢]. وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ.

وبعد؛ فيقول العبد الضَّعِيفُ، المحتاج إلى رحمة رَبِّهِ اللطيف، مُحَمَّدُ المتخلَّصُ بلُبيّ ابن يحيى الأذني: قد كنت برهة من الزَّمان متوطنًا في مدينة العقل إلى هذا الآن. فأنا لله تعالى بلطفه وإحسانه حَدائق المعارف فيها،/[2a] ثم أنبت فيها أشجار العلوم لنا، فربَّيتها بإعانتِهِ حتى كانت مثمرة. فلمَّا ظهرت ثمرتها، انتخبت بعضها مايليق لأنَّ يجعلَ هديَّةً. فأهديتها إلى حضرت سَعَادَةِ من أنجلي أنوار دولته مشرقة على الممالك بشمس المعارف وانطفئ بقطرات مداد كرمه التهاب أبواب المعارف وتبسَّم في وجه رجائي المطالب. بأن توجَّهت تلقاء مدين المآرب. قد طيَّ ذكر حاتم الطي. من الأيادي في أيام دولته. وانخسف قمره بطلوع شمس سخاوته. سبق جواد فكره في مضمار التَّيَّبان فرسان العلوم طلع على قلبه الشريف أنوار أسرار المعارف والفهوم ذي المحاسن التي لا تعد، والعطايا البالغة التي لا تحُد، منبع المعارف الكلَّية، ومعدن الأخلاق الحميدة المتخلَّية، رئيس الخطَّاطين كان الشَّيخ المعروف في علم الخطِّ معُود ومعارف المسنونة من رمي السَّهام وغيره فيه موجود من لازم بعثته العليَّة استغرق في نعمائه الجليلة مُعْتَمِد السُّلطان في أُمُور الحرمين الشريفين./[2b] كالكوكبين التَّيرين المتيقنين. فإن ادعيت أن أصفه حق وصف كنت كمن يدعي مساحة الأرض بذراعه. فالسَّكُوتُ عَنْ مدحه مدحه، والإقرار بالعجز عن وصفه وصفه. أعني به؛ حضرت آغاي دار السَّعادة العليَّة، المنادي ببشير المبشِّر بإحسان السَّرمدي، عليه ألطف رَبِّهِ الهادي. لا زالت في أريكة سعادته كلَّما كانت الشمس نجمت، وأعطى الله كلَّما يتمنَّاه من الآلاء التي وعدت، وأدام بطول البقاء علوه ما دامت النجوم في الليالي زاهرة، والشمس من مشرقها ظاهرة. وقطع رقاب أعدائه بسيف قدرته، وأرذل حُسُوده بمعدلته، وجعل توابعه نائلين بمقاصدهم في زمان دولته، ومن ولي إلى أريكته منحتَه. اللَّهُمَّ افتح عليه أبواب الخير والحسنات، وأسق بستان عُمره بماء الحياة، لاسيما مولاه وهو سُلطاننا الأعظم، والخابان المفخَّم، ملاذ سلاطين العرب والعجم، ملجأ ضاديد ملوك العالم. قد أنام الأنام في ظلِّ/[3a] أمانه، وأفاض عليهم سجال عدله وإحسانه، واستظلَّ العباد بظلِّ لطفه وإحسانه، وارتبعوا في رياض أمنه وأمانه، ناصر الشريعة القويمة، سالك الطريقة المستقيمة، باسط مهاد العدل والإنصاف، هادم أساس الجور والاعتساف، والي لواء الولاية في الآفاق، مالك سرير الخلافة بالإرث والاستحقاق، المتمثل بنصِّ ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ﴾ [النحل، ٩٠/١]. أعني به؛ حضرت سلطان الغازي مُحَمَّدُ خان ابن السُّلطان مصطفى خان ابن السُّلطان مُحَمَّدُ خان. لا زالت أقطار الأرض مشرقة بأنوار معدلته، وأغصان الخيرات مورقة بسحاب رافته، وملجأ لطائف^[٧٣] الأنام، وحصنًا حصينًا للإسلام. اللَّهُمَّ افتح لَهُ بِحُرْمَةِ سُورَةِ الْفَتْحِ فَتْحًا مُبِينًا، وانصُرْ بنصرتك له نصرًا عزيزًا. وَهَا أَنَا أَشْرَعُ بِالْمَقْصُودِ مُسْتَعِينًا مِنْ اللَّهِ تَعَالَى.

اعلم أنَّ القرآن كلامُ الله تعالى غير مخلوق، وهو كلام منزل من السَّماء على الرُّسُول، منقول عنه بالتواتر، لا ريب فيه، مكتوب في مصاحفنا، محفوظ [3b]/ في قلوبنا، مقروء^[٧٤] بألسنتنا، مسموع بأذاننا، غير حال فيها، بل هو معنى قديم، قائم بذاته تعالى، يلفظ ويسمع بالتَّظْمِ الدَّال عليه، ويحفظ بالنَّظْمِ المخيل، ويكتب بالتَّقُوشِ والصُّور والأشكال الموضوعية للحروف الدَّالَّة عليه. وقد يمثل للتَّفهيم فافهم وقس عليه ما يقرر في السَّباق وهو أنَّ النَّارَ جوهر محرق يذكر باللفظ ويكتب بالقلم ولا يلزم منه كون حقيقتها صوتا وحرفا ومدادا.

[٧٠] في الأصل: «الأنصارين»

[٧١] في الأصل: «الاستصحاب»

[٧٢] في الأصل: «الأنصارين»

[٧٣] في الأصل: «الطوائف»

[٧٤] في الأصل: «مقروء»

وأما الكلام النفسي الذي هو صفة الله تعالى ففي استماعه اختلاف: ذهب الأشعرى إلى أنه يجوز أن يسمع. ومنعه الأستاذ^[٧٥] أبو إسحق الأسفراييني وهو اختيار الشيخ أبو منصور رحمه الله فمعنى قوله تعالى: ﴿حَتَّى يَسْمَعَ كَلَامَ اللَّهِ﴾ [التوبة، ٩/٦]. إنه يسمع ما يدل عليه كما يقال سمعت علم فلان. فموسى عليه السلام سمع صوتاً في طور سيناء دالة على كلام الله تعالى. لكن لما كان بلا واسطة الكتاب خصص باسم الكليم. تم تعريف القرآن، ومبحثه اختصاراً.

وأما ما نحن فيه فهو قوله تعالى: [4a] ﴿إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا لِيُغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ﴾ أقول مستعيناً بقائله عزّ شأنه: الفتح إن ذكر في مقام الجهاد يراد به الظفر إلى الأعداء، سواء كان بصلح أو حرب. كما قال الصّحّاك: [٧٦] الصّلاح من الفتح. وكذا المروي عن الرّجّاج^[٧٧] وأما المراد هنا؛ فبَيّن حسب الاستطاعة البشريّة في مقام الجواز بوجوه ولكل وجهة.

الأول: إنّ المراد به في هذا المقام فتح مكّة المكرّمة كما يشعر به قول النبي عليه السّلام إنّه قال: من قرأ سورة الفتح فكأنما كان بمنّ شهد مع محمّد فتح مكّة^[٧٨] وتعبيره تعالى بلفظ الماضي، إشارة إلى أنّ الفتح متحقّق لا دافع له، واقع لا رافع له، وبه يندفع ما قيل من أنّ المكّة لم تكن مفتوحة حين نزول هذه الآية فكيف قال عزّ وجلّ: إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ. والمعنى إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ المكّة فتحاً بيناً. ليغفر لك الله ما تقدّم قبل الفتح من ذنبك من الصّغائر التي بمنزلة المباحات الصّادرة ممّن. إذ هي تصدر عن الأنبياء بالسّهو والعمد لمصنوبيتهم عن العجب. وفيه بحث كثير لكن يليق لنا أن نبحت^[٧٩] في حقهم خوفاً [٤b] / لإيجاب التّقيّض وما تأخر بعده. أو ليغفر لك الله ما تقدّم من ذنب أبويك آدم وحواء بحرمتك. إذ هما مغفوران بحرمة خاتم النّبیین عليه. وذلك لما نعى الله عن القرية إلى شجرة الخلد بقوله: ﴿وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ﴾ [البقرة، ٣٥/٢]. إن كان من المقربين إليها فجاء الشيطان عندهما في الجنّة فقال لهما إنكما إن تقربا هذه الشجرة فتكونا مخلدين في هذه الجنّة ﴿فَارْزُقْنَاهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ﴾ [البقرة، ٣٦/٢]. لتقرّبهما إلى ما نعى عنها. ثم ناجى ربّه فغفر هما بحرمة محمّد عليه السّلام على ما قيل. أو المعنى إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ جميع أبواب الحكمة والنبوة والعلوم وجميع أبواب الخيرات والحسنات ليغفر لك ما أكرمك من المكرمات المذكورة ذنوب أمّتك بسبب شفاعتك يوم القيامة وما تأخّر. وعلم من هذا أنّ الفتح سبب للمغفرة. إذ به كانت المكّة مطهّرة من الرّجس والأوثان. والتطهير عنها صار سبباً لتطهير عباده من المؤمنين. ومغفرته لهم لسبب طوافهم بها. فإن قيل كانت المغفرة منوطة بالطّواف [5a] فما حال من لم يقدر به فجوابه قوله تعالى: إنّ الله واسع المغفرة. وليست منحصرة به. وأيضاً كان الفتح سبباً لإتمام النعمة، والهداية، والنصرة. إذ لا شك أنّ الإجماع لم يثبت إلّا بالفتح، فإنّ النعمة به تمت. والنصرة بعده قد عمّت كما سيأتي في السّياق من الآية.

والثاني: أنّ المراد به الحكم كما في قوله تعالى: ﴿فَافْتَحْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ قَوْمِنَا بِالْحَقِّ﴾ [الأعراف، ٨٩/٧]. أي: فاحكم بيننا بالحق. والمعنى: إِنَّا حَكَمْنَا لَكَ حَكْمًا بَيِّنًا بِالْحَجَجِ، والمعجزات على رسالتك، ونبوتك، ليعلم أنّك حقّ على ما تدّعي، وصادق في قولك ليغفر لك الله بما أكرمك وأعظم أمرك بالرسالة والنّبوة أي: أعطاك ذلك وأكرمك به ما تقدّم من ذنب المؤمنين من أمّتك وما تأخر.

والثالث: فتح الإسلام بالحجّة، والبراهين العقليّة والتقليّة. يعني: إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ الإسلام بها.

والرابع: أنّ المراد بالفتح صلح الحديبية. وعليه الأكثرون. منهم ابن شهاب أنّه قال: لم يكن في الإسلام فتح أعظم من فتح الحديبية. وهي بئر في قرب مكّة سمّي المكان بها وذلك قد قلّ الماء. فأتى بدلو من ماء، [5b] فتوضّأ منه رسول الله

[٧٥] في الأصل: «الأستاذ»

[٧٦] الكشف والبيان للعلبي، ٢٣٠/٢٤.

[٧٧] معاني القرآن للرجّاج، ١٩/٥.

[٧٨] الكشف والبيان للعلبي، ٤٠٨/٣٠. قال العراقي في تخريج الإحياء: وهو حديث موضوع. المعني عن حمل الأسفار في الأسفار، في تخريج ما في الإحياء من الأخبار للعراقي، ص ٣٩٩.

[٧٩] في الأصل: «انبحث»

صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وجعل منه في فيه، ثمَّ جَهَّ في الدلو، ثمَّ أمرهم بأن يجعلوه في البئر، ففعلوه، فامتلائت البئر^[٨٠] حتى كادوا يغرقون منها.^[٨١]

قوله تعالى: ﴿وَيُنِصِّرُكَ اللَّهُ نَصْرًا عَظِيمًا﴾ بإظهار دين الحق بالمعجزات على سائر الأديان الباطلة. هذا في الدنيا، وفي الآخرة إتمام النعمة بمقبولية الشفاعة.

قوله تعالى: ﴿وَيُنِصِّرُكَ اللَّهُ نَصْرًا عَظِيمًا﴾ بالغلبة على الأعداء، والقهر بهم، والظفر إليهم.

قوله تعالى: ﴿هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ السَّكِينَةَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ﴾ وذلك أنَّ رسول الله صَلَّى الله عليه وسلم تجهَّز في سنة ست في ذي القعدة بعد هجرته إلى المدينة، إلى العمرة، فخرج معه ألف وستمائة رجل، وقيل: ألف وأربعمائة، وساق سبعين بدنة.^[٨٢] فبلغ إلى قريش خبر النبي صَلَّى الله عليه وسلم وأصحابه، فبعثوا خالد بن وليد في عصابة منهم ليصدَّ النبي صَلَّى الله عليه وسلم وأصحابه عن البيت. فلما نزل النبي صَلَّى الله عليه وسلم وأصحابه بعسفان قال: «إِنَّ قُرَيْشًا جَعَلَتْ لِي جَسُوسًا، فَمَنْ يَدُلُّنِي / [6a] عَلَى طَرِيقِ النَّبِيِّ». فقال رجل من المسلمين: أنا يا رسول الله عليك فساد بهم^[٨٣] حتى انتهوا إلى الثنية، وصعدوا فيها. فلما هبط رسول الله صَلَّى الله عليه وسلم من الثنية، بركت ناقته القصواء، فلم تنبث، فزجرها، وزجرها الناس، فضربوها فلم تنبث. وقال الناس: خلأت القصواء. فقال النبي صَلَّى الله عليه وسلم: «مَا خَلَّاتِ الْقَصَوَاءُ، وَمَا كَانَ ذَلِكَ لَهَا بِخُلُقٍ»^[٨٤] ولكن حبسها حابس الفيل، ثم قال: «لَا يَسْأَلُونِي فِيمَا بَيْنِي وَبَيْنَهُمْ شَيْئًا يُعْظِمُونَ حُرْمَاتِهِمْ، إِلَّا قَبْلَتُهُ مِنْهُمْ» ثم زجرها، فانبثت.

فلما نزلوا على القليب بالحديبية، لم يكن في البئر إلا ماء وشل. يعني: قليلا متغيرا، فاستقوا فلم يبق في البئر ماء أصلا. فقال: من رجل يهيج لنا الماء؟ فقال رجل: أنا يا رسول الله.

فقال: «ما اسمك؟» فأجاب بمزة. قال: «تأخر»، ثم قال رجل: أنا يا رسول الله، فقال: «ما اسمك؟» قال: ناجيه. قال: «أُنْزِلَ». فنزل، فأعطاه رسول الله صَلَّى الله عليه وسلم مشقصا، فبحث في فيه، فنبع الماء.^[٨٥]

قوله تعالى: ﴿لِيَزَادُوا إِيمَانًا مَعَ إِيمَانِهِمْ﴾ تصديقا مع تصديقهم [6b] الذي هو عليه. وقيل: تصديقا بما أمرهم رسول الله صَلَّى الله عليه وسلم في البيعة. وقيل: تصديقا بالفرائض مع إقرارهم بالله تعالى. روي عن ابن عباس أنَّ معنى قوله: ليزدادوا إيمانا، إنَّ الله تعالى قد بعث رسوله بكلمة التوحيد، كما قال في نظمه الجليل: ﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ﴾ [الإخلاص، ١/١١٢]. الآية. فلما صدَّقوا المؤمنين بها، زاد الله لهم الصلوات الخمس. فلما صدَّقواها، زادهم الزكاة. فلما صدَّقوا بها، زادهم الحج. فلما صدَّقوا به، زادهم الجهاد. يعني: إنَّ في ذلك يزيد تصديقاتهم مع تصديقهم.^[٨٦]

قوله تعالى: ﴿وَاللَّهُ جُنُودَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ لِلَّهِ جُنُودُ السَّمَوَاتِ مِنَ الْمَلَائِكَةِ وَالْأَرْضِ مِنَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ، قَادِرٌ عَلَى إِهْلَاكِ أَعْدَاءِ حَبِيبِهِ بِقَهْرِهِ وَجُنُودِهِ لِيَكُونَ إِهْلَاكُ أَعْدَائِهِ بِأَيْدِيهِمْ فَيَكُونَ لَهُمْ ثَوَابٌ عَظِيمٌ. قوله تالي: ﴿وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا لِيُدْخِلَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ﴾ [٧a] صلة قوله هو الذي أنزل السكينة إلى آخره. يعني: أنزل السكينة في قلوبهم. أي: أنزل ما تسكن بها قلوبهم ليزدادوا بذلك لهم الإيمان، وليدخلهم ﴿جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ﴾ يعني: من تحت غرفها، وأشجارها. ﴿خَالِدِينَ فِيهَا﴾ دائمين فيها، لا يذوقون الموت، ولا يخرجون عنها. ﴿وَيُكَفِّرُ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ﴾ يحو ويتجاوز عن معاصيهم بلطفه وكرمه. ﴿وَكَانَ ذَلِكَ﴾ التجاوز عن السيئات ﴿عِنْدَ اللَّهِ﴾ في الآخرة ﴿فَوْزًا عَظِيمًا﴾ نجاة وافرة من العذاب.

[٨٠] في الأصل: «فامتلائت البئر»

[٨١] صحيح البخاري، كتاب المغازي، ٣٣.

[٨٢] صحيح البخاري، كتاب المغازي، ٣٣.

[٨٣] في الأصل: «فلا ربه»

[٨٤] في الأصل: «يخلق»

[٨٥] في الأصل: «قال ثم»

[٨٦] بحر العلوم لأبي الليث السمرقندي، ٢٥٠/٣.

[٨٧] بحر العلوم لأبي الليث السمرقندي، ٢٥٠/٣.

وفي حق المنافقين نزل قوله تعالى: ﴿وَيُعَذِّبُ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتُ﴾ ولكي يُعَذِّبَ المنافقين، والمنافقات من أهل المدينة ﴿وَالْمُشْرِكِينَ﴾ من أهل مكة ﴿وَالْمُشْرِكَاتُ﴾ الذين أقاموا على عبادة الأصنام. ﴿الظَّالِمِينَ بِاللَّهِ ظَنُّ السُّوءِ﴾ غير المصدقين بالله، وبما جاء من عنده، مخافة أن لا ينصر محمد صلى الله عليه وسلم كما في آية أخرى: ﴿بَلْ ظَنَنْتُمْ أَنْ لَنْ يَنْقَلِبَ الرَّسُولُ﴾ الآية. ﴿عَلَيْهِمْ دَائِرَةُ السُّوءِ﴾ عاقبة العذاب والهزيمة ﴿وَغَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَلَعَنَهُمْ﴾ [vb] في الدنيا ﴿وَأَعَدَّ لَهُمْ جَهَنَّمَ﴾ في الآخرة ﴿وَسَاءَتْ مَصِيرًا﴾ بنس المصير الذي صاروا إليه.

﴿وَلِلَّهِ جُنُودُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَكَانَ اللَّهُ غَزِيْرًا حَكِيْمًا إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَهِيدًا﴾ بعثناك شاهداً بالبلاغ إلى أمتك ﴿وَمُبَشِّرًا﴾ للذين هم أجاوبوا بتبليغه دخولهم إلى الجنة ﴿وَنَذِيرًا﴾ مخوفاً للكفار بعذاب جهنم.

﴿لَتُؤْمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ﴾ ليصدقوا بالله فيما يأمرهم، وبرسوله فيما يخبركم. والبشارة: هي تذكر عواقب الخيرات والحسنات، والإخبار عن أحوالها: أنها إلى ماذا يفضي أربابها وعمّا لها؛ ليرغبهم فيها. والنذارة: تذكر عواقب الشرور والسيئات، والإخبار عن أحوالها: أنها إلى ماذا يفضي أربابها ومرتكبها؛ ليزجر عنها. ﴿وَتُعَزِّرُوهُ﴾ ولكي تعينه، وتنصره على عدوه بما به الظفر. ﴿وَتَوْقِرُوهُ﴾ وتعظموه. ﴿وَتُسَبِّحُوهُ﴾ وهذا الضمير راجع إلى الله يعني: ولتصلوا الله ﴿بُكْرَةً وَأَصِيْلًا﴾ غدوة وعشيّاً. وخلاصة التوضيح: لتؤمنوا بالله وتسبحوه، وتؤمنوا برسوله، وتعزروه، وتوقروه.

﴿إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ﴾ يوم الحديبية^[٨٨] تحت الشجرة، [٨a] وهي بيعة الرضوان. وسبب هذه البيعة؛ أنّ رسول الله صلى الله عليه وسلم أحبّ زيارة بيت الله الحرام بمكة بعد هجرته إلى المدينة في سنة ستّ من الهجرة [فخرج قاصداً]^[٨٩] نحوه فخرج معه أولو البصيرة، فلما نزل النبي صلى الله عليه وسلم إلى الحديبية قاصداً نحو مكة وفرغ المشركون لنزوله إليها، فاستعدّوا ليصدّوه عن الزيارة. فقال النبي صلى الله عليه وسلم لعمر: «يا عُمَرُ! اذْهَبْ فَاسْتَأْذِنْ لَنَا مِنْهُمْ حَتَّى تَعْتَمِرَ، وَتُحِلُّوا بَيْتِي وَبَيْتَ النَّبِيِّ، لَا أُرِيدُ الْقِتَالَ بِهِمْ». فقال عُمَرُ رضي الله عنه: يا رسول الله ليس ثمّ أحد من قومي. فأرسل عثمان، فإنّ هناك ناساً^[٩٠] من بني عمّه، فذهب عثمان، فتلقاه أبان بن سعيد ابن العاص، فقال له: أجزني من قومي حتى أبلغ رسالات رسول الله صلى الله عليه وسلم، فأجاره، فقال عظماء قريش لعثمان حين فرغ من تبليغ رسالة رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن شئت أن تطوف البيت فطف به. فقال عثمان: لا أطوف حتى يطوف به رسول الله صلى الله عليه وسلم. فاحتبس عثمان عندهم ثلاثة أيام. فبلغ رسول الله [8b] صلى الله عليه وسلم أن عثمان قد قتل. فقال النبي صلى الله عليه وسلم لأصحابه: بايعوني على الموت. فجلس رسول الله صلى الله عليه وسلم تحت الشجرة، فبايعوه، وهم يومئذ ألف وخمسمائة وأربعون رجلاً. فكانت بيعة الرضوان. وكان الناس يقولون تبايعهم رسول الله صلى الله عليه وسلم عن الموت. وهي شجرة السمر. وروى محمد بن الحسن قال: كانت الشجرة أم غيلان.^[٩١] ﴿إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ﴾ لأجله، ولطلب مرضاته.

﴿يَذُ اللَّهُ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ﴾ نصرته، ومغفرته فوق أيديهم بسبب طاعتهم إلى رسوله. ﴿فَمَنْ نَكَثَ﴾ نقض العهد، والبيعة ﴿فَأَمَّا يَنْكَثُ عَلَى نَفْسِهِ﴾ كقوله: ﴿مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ أَسَاءَ فَعَلَيْهَا﴾ [الفصلت، ٤٦/٤١]. كذلك إنّما يرجع ضرر نكثه على نفسه لا إلى الرسول، وأصحابه. ﴿وَمَنْ أَوْفَى بِمَا عَاهَدَ عَلَيْهِ اللَّهُ﴾ من البيعة ﴿فَسِيْؤَتِيهِ أَجْرًا عَظِيْمًا﴾ في دار النعيم.

﴿سَيَقُولُ لَكَ الْمُخَلَّفُونَ مِنَ الْأَعْرَابِ﴾ وهم أسلم، وأشجع،^[٩٢] وغفار تخلقوا عن الحديبية^[٩٣] ﴿شَغَلَتْنَا أَمْوَالُنَا وَأَهْلُونَا﴾ خفنا عليهم الضبيعة، ولولا ذلك لخرجنا ﴿فَاسْتَغْفِرْ لَنَا﴾ [٩a] في التخلّف ﴿يَقُولُونَ بِالسِّتَةِ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ﴾ من طلب الاستغفار وهم لا يبالون، استغفر لهم أو لا تستغفرهم. ﴿قُلْ﴾ خطاب للنبي صلى الله عليه وسلم يعني: يا محمد! ﴿فَمَنْ يَمْلِكُ لَكُمْ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا﴾ من يقدر بأن يكون مانعاً عنكم من عذاب الله شيئاً ﴿إِنْ أَرَادَ بِكُمْ ضَرًّا﴾ قتلاً،

[٨٨] في الأصل: «الحديبية»

[٨٩] في الأصل غير موجود

[٩٠] في الأصل: «ناس»

[٩١] بحر العلوم لأبي الليث السمرقندي، ٢٥١/٣.

[٩٢] في الأصل: «وشجع»

[٩٣] في الأصل: «الحديبية»

وهزيمة ﴿أَوْ أَرَادَ بِكُمْ نَفْعًا﴾ يعني: من يقدر على دفع الضر، ومنع الدفع غير الله. والاستئناف إنكارى. ﴿بَلْ كَانَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا﴾ تخلفكم، ومرادكم.

﴿بَلْ ظَنَنْتُمْ أَنْ لَنْ يَنْقَلِبَ الرَّسُولُ وَالْمُؤْمِنُونَ﴾ بل منعكم من السير معه، لأنكم ظننتم أن لن ينقلب الرسول والمؤمنون من الحديبية ﴿إِلَى أَهْلِيهِمْ﴾ بالمدينة ﴿أَبَدًا﴾ وذلك لما خرج النبي صلى الله عليه وسلم وأصحابه إلى الحديبية للحج، وقضاء المناسك، لا لقصد القتال، والحرب معهم. وقع في قلوب المخلفين أن رسول الله وأصحابه لا يرجعون، بل يهلكون في ذلك، وأهل مكة لم يتبعوا^[٩٤] أحدا ﴿وَزَيْنَ ذَلِكَ فِي قُلُوبِكُمْ وَظَنَنْتُمْ ظَنُّ السَّوءِ﴾ يظنون بالله ظن السوء بأنه لا ينصر برسوله، ولا يعينه [9b] ﴿وَكُنْتُمْ قَوْمًا بُورًا﴾ فاسدين في أنفسكم، وقلوبكم، وتياتكم لا خير فيكم،^[٩٥] أو كنتم قوما هالكين عند الله مستحقين لسخطه، وعقابه.

﴿وَمَنْ لَمْ يُؤْمِنْ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ فَإِنَّا أَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ سَعِيرًا﴾ وعلم من هذا؛ أن من لم يجمع التصديقين^[٩٦] يعني: التصديق بوحداية الله تعالى، وبحقيقة رسوله، فهو ليس بمؤمن، بل هو كافر مستحق بعذاب السعير. وكذا سائر المؤمن به؛ إن لم يتعلق به التصديق، لم يوجد الإيمان. ﴿وَلِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ يدبره تدبير قادر حكيم ﴿يَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ﴾ يغفر لمن يشاء من المؤمنين لطفًا وكرما، ويعذب من يشاء لكفر إته عدالة ﴿وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا﴾ تقدمت رحمته على غضبه.

﴿سَيَقُولُ الْمُخَلَّفُونَ﴾ عن الحديبية ﴿إِذَا انْطَلَقْتُمْ إِلَى مَغَانِمَ﴾ إذا ذهبتم إلى غنائم خيبر، ﴿لَتَأْخُذُوهَا ذُرُونًا نَتَّبِعْكُمْ يُرِيدُونَ أَنْ يُبَدِّلُوا كَلَامَ اللَّهِ﴾ أي: يريدون أن يغيروا مواعيد الله لأهل الحديبية ﴿قُلْ لَنْ تَتَّبِعُونَا﴾ إلى خيبر. وهو إخبار من الله تعالى بعدم اتباعهم، ولا يبدل القول لديه ﴿كَذَلِكَ قَالَ اللَّهُ﴾ [١٠a] ﴿مِنْ قَبْلُ﴾ من قبل انصرافهم إلى المدينة أن غنيمة خيبر لمن شهد الحديبية ﴿فَسَيَقُولُونَ بَلْ تَحْسُدُونَنَا﴾ لقياسيهم أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم بأنفسهم. لأنهم إذا أصابوا شيئًا، كانوا يحسدون أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم، وأرادوا أن لا يكون لهم نصيبا في ذلك، ولا حظا، حسدا منهم لهم. فلما منعهم المؤمنون عن الخروج إلى خيبر وقالوا إن الله نهاكم أن تخرجوا معنا وقد بشرنا بالفتح، قالوا عند ذلك بل يحسدوننا في إصابة^[٩٧] تلك الغنائم لم ينهنا الله عن الخروج معكم قاسوا المؤمنين بأنفسهم ﴿بَلْ كَانُوا لَا يَفْقَهُونَ إِلَّا قَلِيلًا﴾ رد عليهم ردهم إذ فطنهم لأمر الدنيا دون أمور الآخرة. وفهمهم من قوله تعالى: ﴿قُلْ لَنْ تَتَّبِعُونَا مَجْرَدَ النَّهْيِ﴾ فحملوه على الحسد، ولم يعلموا أن هذا الأتباع لا يقع أصلا. لأن الصادق قد أخبر بنفيه. الفقه: معرفة الشيء بنظيره الدال على غيره.

﴿قُلْ لِلْمُخَلَّفِينَ مِنَ الْأَعْرَابِ﴾ تخلفوا عن الحديبية^[٩٨] ﴿سَتُدْعُونَ إِلَى قَوْمٍ أُولِي بَأْسٍ شَدِيدٍ﴾ هم بنو حنيفة وفيهم مسلمة الحنفي [١٠b] الكذاب استقرت إليهم الأعراب بعد رسول الله صلى الله عليه وسلم فدعاهم أبو بكر الصديق إلى قتالهم. ﴿تَقَاتِلُونَهُمْ أَوْ يُسْلِمُونَ فَإِنْ تُطِيعُوا يُؤْتِكُمُ اللَّهُ أَجْرًا حَسَنًا﴾. إن طيعوا فيما دعيتم إلى الجهاد، يؤتكم الله أجرا حسنا. ﴿وَأَنْ تَتَوَلَّوْا﴾ فيما دعيتم إليه ﴿كَمَا تَوَلَّيْتُمْ﴾ وتخلفتم عن الحديبية^[٩٩] وغيرها ﴿مِنْ قَبْلُ يُعَذِّبْكُمْ عَذَابًا أَلِيمًا﴾ شديدا دائما.

فلما نزلت^[١٠١] هذه الآية، قال الضعفاء: فكيف أحوالنا إذا عينا إلى قتالهم، ولا نستطيع الخروج، فيعذبنا الله تعالى؟ فنزل: [١٠٢] ﴿لَيْسَ عَلَى الْأَعْمَى حَرْجٌ﴾ ليس عليهم إثم في تخلفهم ﴿وَلَا عَلَى الْأَعْرَجِ حَرْجٌ وَلَا عَلَى الْمَرِيضِ حَرْجٌ﴾ إثم

[٩٤] في الأصل: «لم يتبعوا»

[٩٥] في الأصل: «فيكم»

[٩٦] في الأصل: «التصديق»

[٩٧] في الأصل: «أصاب»

[٩٨] في الأصل: «الحديبية»

[٩٩] في الأصل: «أى»

[١٠٠] في الأصل: «الحديبية»

[١٠١] في الأصل: «نزل»

[١٠٢] بحر العلوم لأبي الليث السمرقندي، ٢٥٧/٣؛ الكشف والبيان للعلوي، ٢٣٠/٢٤.

من التخلّف. ﴿وَمَنْ يُطِعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ﴾ في الغزوة ﴿يُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ﴾ من تحت غرفها، وأشجارها. ﴿وَمَنْ يَتَوَلَّ﴾ ومن يعرض عن طاعة الله ورسوله بالتخلّف ﴿يُعَذِّبْهُ عَذَابًا أَلِيمًا﴾ شديدا دائما بحيث لا ينفك عنه.

﴿لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يَبَايَعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ﴾ تحت الشجرة السَّمُرَةِ. وقيل: أم غيلان.^[١٠٣] قال قتادة: يعني بايعوه وهم [11a]/ يومئذ ألف وأربعمائة رجل.^[١٠٤] وكان عثمان بمكة حين ذهب للاستئذان. فقال النبي عليه السلام: «إِنَّ عُثْمَانَ فِي حَاجَةِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ، وَحَاجَةِ الْمُؤْمِنِينَ. ثُمَّ وَضَعَ إِحْدَى يَدَيْهِ عَلَى الْأُخْرَى، وَقَالَ: هَذِهِ بَيْعَةُ عُثْمَانَ».^[١٠٥] ﴿فَعَلِمَ مَا فِي قُلُوبِهِمْ﴾ علم ما في قلوبهم من الصدق والوفاء ﴿فَأَنْزَلَ السَّكِينَةَ عَلَيْهِمْ﴾ أنزل الطمأنينة، والرضا عليهم ﴿وَأَنَابَهُمْ﴾ أعطاهم ﴿فَتَحًا قَرِيبًا﴾ فتح خبير عن^[١٠٦] انصرافهم من الحديبية.^[١٠٧]

﴿وَمَغَامٍ كَثِيرَةٍ يَأْخُذُونَهَا﴾ يغتنمونها، هي مغام خبير. وهو أرض ذات عقار، وأموال كثيرة. ﴿وَكَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا﴾ عليهم بالقتل والأسر. ويقال: الغنمة للمؤمنين، والهزيمة للكافرين.

﴿وَعَدَكُمْ اللَّهُ مَغَامٍ كَثِيرَةٍ تَأْخُذُونَهَا﴾ تغتنمونها،^[١٠٨] وهو ما أصابوا مع النبي وبعده إلى يوم القيامة ﴿فَعَجَلَ لَكُمْ هَذِهِ﴾ فتح خبير، أو غنمة خبير ﴿وَكَفَّ أَيْدِيَ النَّاسِ عَنْكُمْ﴾ أيدي أهل مكة وخيبر وخلفائهم ﴿وَلَتَكُونَ آيَةً لِلْمُؤْمِنِينَ﴾ ولتكون فتح خبير عبرة لهم، لأن المسلمين كانوا ثمانية آلاف، وأهل خيبر سبعين ألف. ﴿وَيَهْدِيَكُمْ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا وَأُخْرَى لَمْ تَقْدِرُوا عَلَيْهَا﴾ وعدكم غنمة أخرى لم تقدرها عليها. أي: لم تملكوها بعد، وهو فتح مكة. ﴿فَدَّ أَخَاطَ اللَّهُ بِهَا﴾ علم الله أنكم ستفتحونها، فجمعها، وأحرزها لكم. ﴿وَكَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرًا﴾ من المفتوحات وغيرها.

﴿وَلَوْ قَاتَلَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ هم كفار أهل مكة يوم الحديبية ﴿لَوَلَوْ الْأَذْبَارُ﴾ منهزمين ﴿ثُمَّ لَا يَجِدُونَ وَلِيًّا﴾ ينفعهم، ﴿وَلَا نَصِيرًا﴾ مانعا يمنعهم من الهزيمة. ﴿سُنَّةَ اللَّهِ الَّتِي قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلُ﴾ بالغبلة، والنصرة لأوليائه، والقهر لأعدائه. ﴿وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا﴾ تغيرا، وتحويلا.

﴿وَهُوَ الَّذِي كَفَّ أَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْ﴾ أيدي أهل مكة ﴿وَأَيْدِيَكُمْ عَنْهُمْ بِبَطْنِ مَكَّةَ﴾ بأهل مكة، أو بوسط مكة ﴿مِنْ بَعْدِ أَنْ أَظْفَرَكُمْ عَلَيْهِمْ﴾ سلطكم عليهم. عن أنس رضي الله عنه أنه قال: طلع قوم وهم ثمانون رجلا على رسول الله صلى الله عليه وسلم من قبل التنعيم عند صلاة الصبح ليأخذه، فأخذهم النبي عليه السلام، فخلّى سبيلهم. فأنزل الله تعالى: ﴿وَهُوَ الَّذِي كَفَّ أَيْدِيَهُمْ الْآيَةَ﴾^[١٠٩] ﴿وَكَانَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرًا﴾/ [١٢a] بحرب بعضكم على بعض.

﴿هُمْ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ جحدوا بوحدة الله ﴿وَصَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ﴾ وصدّوكم عن طواف بيت الله الحرام ﴿وَالْهَدْيِ مَكُوفًا﴾ محبوسا. يقال: عكفه حبسه. ومنه العاكف في المساجد لأنه حبس نفسه فيها. يعني: صيّروا الهدي محبوسا عن دخول مكة، وهي سبعون بدنة. وقيل: مائة بدنة.^[١١٠] ﴿أَنْ يَبْلُغَ مُحَلَّةً﴾ منحره، ومنحرة منا للحاج، وعند الصفا للمعتمر. ﴿وَلَوْلَا رِجَالُ مُؤْمِنُونَ وَنِسَاءُ مُؤْمِنَاتٌ﴾ بمكة ﴿لَمْ تَعْلَمُوهُمْ﴾ لم تعرفوا المؤمنين من المشركين ﴿أَنْ تَطُؤُهُمْ﴾ تحت أقدامكم ﴿فَتَصْبِيحُكُمْ مِنْهُمْ مَعْرَةٌ﴾ فينا لكم من قتلهم إثم ﴿بَغَيْرِ عِلْمٍ﴾ بغير علم منكم لهم، ولا ذنب لكم. وذلك أنّ بعض المؤمنين كانوا مخلطين بالمشركين، غير متميزين، ولا معروفين بالأماكن. فقال ولولا رجال إلى آخره. ﴿لِيُدْخِلَ اللَّهُ فِي رَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ﴾ لو فعلتم فيصيبكم من قتلهم معرة يعيب المشركون بذلك، ويقولون: قتلوا أهل دينهم كما قتلونا، فتلزمكم الذيات. ثم قال ﴿لَوْ تَرَىٰ أُولَٰئِكَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾ تميزوا من المشركين ﴿لَعَذَّبْنَا الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ بالسيف ﴿مِنْهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا﴾/ [١٢b] يراد به القتل.

[١٠٣] بحر العلوم لأبي الليث السمرقندي، ٢٥٤/٣.

[١٠٤] معاني القرآن للزجاج، ٢٥/٥.

[١٠٥] صحيح البخاري، كتاب فضائل الصحابة، ٧؛ بحر العلوم لأبي الليث السمرقندي، ٢٥٧/٣.

[١٠٦] في الأصل: «غب»

[١٠٧] في الأصل: «الحديبية»

[١٠٨] في الأصل: «فتنمونها»

[١٠٩] صحيح مسلم، كتاب الجهاد، ١٨٠٨؛ بحر العلوم لأبي الليث السمرقندي، ٢٥٨/٣.

[١١٠] كتاب المغازي للواقدي، ٦١٤/٢.

﴿إِذْ جَعَلَ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ يعني: أهل مكة ﴿فِي قُلُوبِهِمُ الْحَمِيَّةَ الْجَاهِلِيَّةَ فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ﴾ طمأنينة ﴿عَلَى رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ﴾ فأذهب عنهم الحمية، حتى اطمأنوا، وسكتوا. ﴿وَالزَّمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوَى﴾ كلمة التوحيد حتى قالوها. ﴿وَكَانُوا أَحَقَّ بِهَا﴾ في علم الله أحق بهذه الكلمة من كفار مكة ﴿وَأَهْلُهَا﴾ كانوا أهل هذه الكلمة عند الله ﴿وَكَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا﴾ عليهما بمن كان أهلاً للإيمان وغيره.

﴿لَقَدْ صَدَقَ اللَّهُ رَسُولَهُ الرُّعْيَا بِالْحَقِّ﴾ حقق الله رؤيا حبيبه بالصدق، والوفاء. وسبب نزول هذه الآية: أن رسول الله عليه السلام رأى في المنام قبل الخروج الحديبية، أنهم يدخلون المسجد. فأخبر الناس بذلك، فاستبشروا. فلما صدّهم المشركون، قالت المنافقون في ذلك ما قالت. فنزل قوله تعالى لَقَدْ صَدَقَ اللَّهُ الْآيَةَ. [١١١] ﴿لَتَدْخُلَنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ﴾ هذا حكاية الرؤيا. لأن النبي عليه السلام حين رأى في منامه، رأى ملكا ينادي له: لتدخلن المسجد الحرام إن شاء الله يعني: بإذنه، وأمره. فأنزل الله [١٣a] / لَقَدْ صَدَقَ اللَّهُ إِلَى آخِرِهِ. ﴿إِمْنِينَ﴾ من الأعداء، ﴿مُخَلِّقِينَ رُؤُوسَكُمْ وَمُقَصِّرِينَ﴾ منهم يخلق، ومنهم من يقصر. ﴿لَا تَخَافُونَ﴾ من العدو. ﴿فَعَلِمَ مَا لَمْ تَعْلَمُوا﴾ علم أن يفتح عليهم خير قبل الفتح، فوعده الله لهم الفتح، ثم دخولهم بمكة، ففتحوا خير، ثم رجعوا، ثم دخلوا، وأتوا عمرة القضاء. ﴿فَجَعَلَ مِنْ ذَلِكَ فِتْنَةً قَرِيبًا﴾ فتح خير.

﴿هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَى﴾ بشهادة أن لا إله إلا الله، ﴿وَدِينِ الْحَقِّ﴾ ودين الإسلام، ﴿لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ﴾ على سائر الأديان كلها قبل أن تقوم الساعة. ﴿وَكَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا﴾ بأن؛

﴿مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ﴾ وإن لم يشهد كفار مكة، وذلك حين أراد أن يكتب محمد رسول الله، فقال سهيل بن عمرو: إنا لا نعرف أنك رسول الله ولا نشهد، فقال الله تعالى: وكفى بالله شهيداً وإن لم يشهد سهيل، وأهل مكة. فقال الله: مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ ﴿وَالَّذِينَ مَعَهُ﴾ من المؤمنين ﴿أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ﴾ بالغلظة ﴿رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ﴾ فيما بينهم ﴿تَرِيَهُمْ زُرْعًا سُجَّدًا﴾ يكثر الصلاة ﴿يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا﴾ يلتبسون [١٣b] / من الحلال. ﴿سِيمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ السُّجُودِ﴾ ترى علاماتهم في وجوههم من أثر السجود. ﴿ذَلِكَ مَثَلُهُمْ﴾ مثل الموصوفين بصفات المذكورة ﴿فِي التَّوْرَةِ وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ﴾ محمد صلى الله عليه وسلم وأصحابه ﴿كَزَرْعٍ أَخْرَجَ شَطْئَهُ﴾ فزاع الزرع، أو قوائمه، أو سنبله ﴿فَازَرَهُ﴾ أعانه، وقواه ﴿فَاسْتَعْلَظَ﴾ غلظ الزرع، ﴿فَاسْتَوَى عَلَى سَوْقِهِ يَعْجِبُ الزَّرَّاعُ﴾ إذا نظر الزرع إلى زرعه بعد ما استغلظ، واستوى يعجبه ذلك، ﴿لِيَغِيظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ﴾ أهل مكة يكرهون لما رأوا من كثرة المسلمين، وقوتهم. ﴿وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ﴾ من أصحاب النبي عليه السلام لهم ﴿مَغْفِرَةً﴾ لعصيانهم وذنوبهم ﴿وَأَجْرًا عَظِيمًا﴾ في الجنات العاليات.

تم التفسير الشريف المسمى بتحفة الفتحية بتوفيق الله تعالى وإعانتة.

كتبه أضعف عباد الله الرحمن يوسف المعروف بحافظ كلام الله الملك المنان.

[14a] / حامداً لله تعالى ومُصلِّياً على نبيه محمد وآله وصحبه اجمعين. برحمتك يا أرحم الراحمين. سنة تسع وخمسين ومائة وألف من هجرة من له السعادة والشرف.

Ek- 2: Nüshaların Görselleri

Lübbî'nin *Tuhfetü'l-Fethiyye* adlı eserinin ilk iki sayfası
(Numanzâdelер Aile Kütüphanesi, NAK 1/b, 1b-2a)

Lübbî'nin *Tuhfetü'l-Fethiyye* adlı eserinin son iki sayfası
(Numanzâdelер Aile Kütüphanesi, NAK 1/b, 13b-14a)

Lübbî'nin *Esne't-tuhaf fi tercemeti'l-Müstetraf* adlı eserinin ilk iki sayfası (Nuruosmaniye, nr. 3737, 1b-2a)

Lübbî'nin *Tekmiletü't-Terceme 'ale't-Tarîkati'l-Muhammediyye* adlı eserinin ilk iki sayfası (Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, nr. 696, 1b-2a)

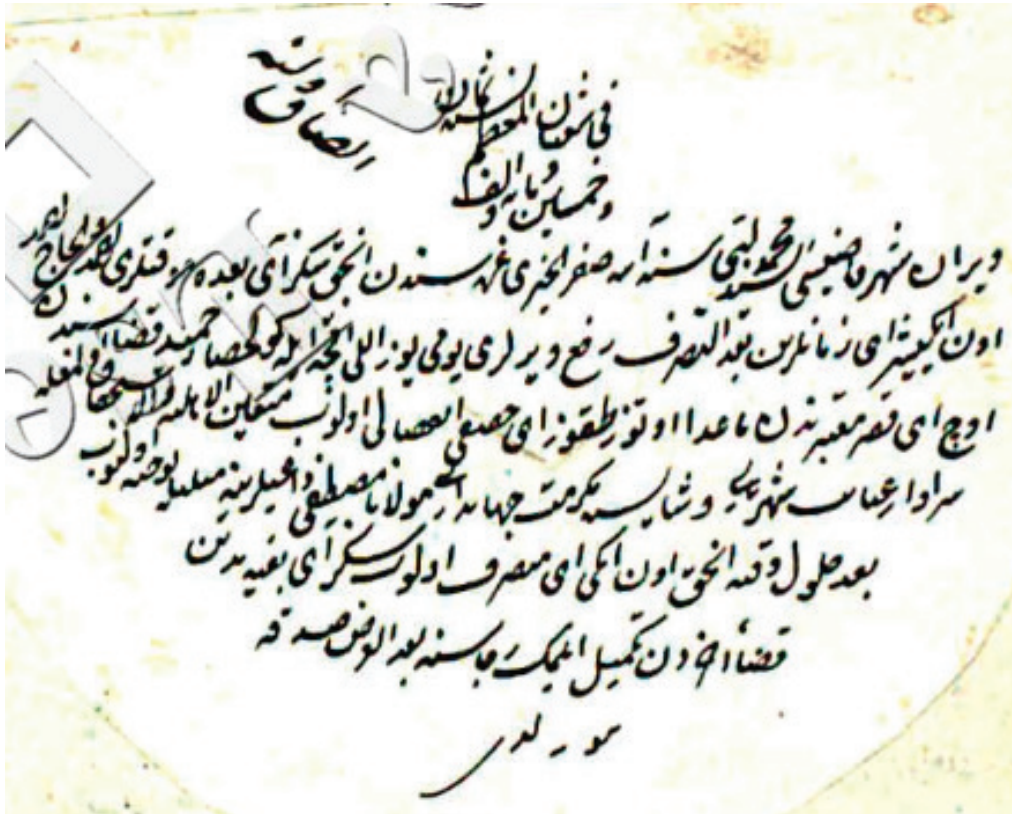
Lübbî'nin *Tercemetü's-Şifâ' fî şemâilî sâhibi'l-istifâ* adlı eserinin iki sayfası (Tire İlçe Halk Kütüphanesi, Necip Paşa, nr. 126)

Lübbî'nin *Şerhu'l-Eşkâlî's-Seb'a ve'l-Hurufî's-Seb'a* adlı eserinin ilk iki sayfası (Nuruosmaniye, nr. 04938-003, 40b-41a)

Lübbî'nin *Ravzü'l-ahyârî'l-müntehab min Rebî'i'l-ibrâr tercümesi* adlı eserinin ilk iki sayfası (Mısır El-Ezher Şeyhliği Kütüphanesi, *Lugat-ı Şarkıyye*, nr. 677, 1b-2a)

Lübbî'nin Viranşehir kadısı olduğunu gösterir kayıt (*Nuruosmaniye*, 05193-43, 18b)